

ԵՏՅՐԱՏԻ ԵԺԱՆԱԳԻՆ ԽԱԴԱՐԱՆ

№ 17—18

№ 17—18

ՆԱԲ—ԴՈՍ

ԱՆՆԱ ՍԱՐՈՅԱՆ,

814

22 NOV 2017

891.542-3

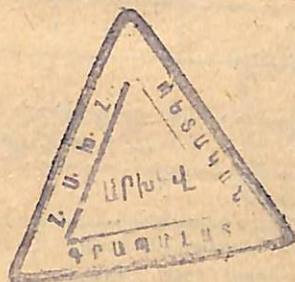
ՊԵՏԱԿԱՆ ԵԺԱՆԱԳԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

№ 17-18

№ 17-18

ՆԱՐ-ԴՈՍ

ԱՆՆԱ ՍԱՐՈՅԱՆ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ 199

Պատ. Խմբագիր՝ Ս. Հարությունյան
Ցեխ. Խմբագիր՝ Ց. Խաչվանյան
Սրբագրիչ՝ Հ. Մանիկյան

1-31789p

Գլավիտ № 8363(բ), հրատար. № 2788,
պատվիր № 2415, տիրաժ 5000. Պետ-
հրատի տպարան, Յերևան, հանձնված է
արտադրության 3/XII 1933 թ., ստորա-
գրված է տպագրության 26/XII 1933 թ.

ՆԱՐ-ԴՈՍԸ ՅԵՎ ՆՐԱ «ԱՆՆԱ ՍԱՐՈՅԱՆ»-Ը

«Երեռակիս վրա դրված է յեղեկ-հեռու
Րաֆֆիական հեքիաթաբանություննե-
րեց, կյանքը՝ ինչպես վոր կա և մարդուս
ներքինը»:

Նար-Դոսի նամակներեց

Այդպես է բնորոշել իրեն Նար-Դոսը և չի սխալվել ձեռք է
նա ունի մի շարք բանաստեղծություններ, պատմվածքներ և վե-
պիկներ, վորոնք այնքան ել հեռու չեն խոստովակական-բարոյա-
խոսական հեքիաթաբանություններից, բայց դրանք նրա պատանե-
կական ռոմանտիկ մտորումներն են և պատկանում են Նար-Դոսի
ստեղծագործության վաղ շրջանին, յերբ տակավին յերիտասարդ
հեղինակն ազդեցությունների անխուսափելի տարիներն ապրելով,
իր գրվածքների նյութը քաղում եր վոչ թե իրականությունից,
այլ գրքերից, Հյուսիսի, Դյուսայի վեպերից: Այդ մասին հետաքրքիր
հիշատակումներ կան հեղինակի ձեռագիր ինքնակենսագրականում:
Որինակ՝ այդ շրջանին է վերաբերում Պոստոն-Դյուս-Տեյրալի «Ռո-
կամբոյ» բուլվարային վեպով հափշտակվելու փաստը:

«Ճշմարիտ բարեկամը», «Նունե», «Բնջույշ լաբեր», — ահա Նար-
Դոսի այդ շրջանի գործերը: Առաջին յերկուսը լույս են տեսել
1886 թ., յերկրորդը մի տարի ուշ, 1888 թ.: Դրանք գրված լինե-
լով Ֆրանսիական այն վեպերի ազդեցության տակ, վորոնք պատ-
կենում են «Էդեղեցիկ կոմսուհիների ջրեղաշուք բուդուարները», մի
վորեկցե յերիտասարդ վիկոնտի և մարկիզուհու սիրային արկած-
ները, կոկետի հեշտալից կյանքը և այլն, և այլն», կրում են նայել
ռոմանտիզմի բոլոր հատկանշող կողմերը: Հեղինակն իր հերոսներին
գործողության մեջ չի դնում, բացառում է նրանց ամեն մի քայլը,
շտապում է միջամտել՝ յերկուսի կրեկով, վոր ընթերցողը կարող է
հասկանալ: Հեղինակն ընթերցողին լաբելու հպարտակով, հերոսներին

տարածած կերպով իրարից բաժանում եւ եւ, ընդհակառակը, հանկարծակի հանդիպման փաստի առաջ եւ կանգնեցնուել նրանց: Հետաքրքրական եւ նաեւ այն, վոր վաղ ջրջանի Նար-Դոսը, Ֆրանսիական ռոմանտիզմի ազդեցութեան տակ, առանց ընթերցողին նախապատրաստելու, պատմվածքի սկզբից նրան կանգնեցնում եւ գործողութեանները հանգուցված վիճակի առաջ: Կամ, ընդհակառակը, գրվածքը սկսում եւ բնութեան դեղեցիկ նկարագրով, բայց առանց անհրաժեշտ կամուրջ ձգելու բնութեան նկարագրել եւ ամփոփել պատմվածքի հիմնական դադարի, հիմնական գործողութեանները միջեւ: «Ճշմարիտ բարեկամը», «Նուենե»-ն, «Քնքուշ լարեր»-ը, ինչպես եւ այդ ջրջանի մյուս վեպիկները («Քնքուշ լարեր», «Մարգարէ», «Մարգարէ», «Մարգարէ», «Մարգարէ»), քիչ հաջողված գործեր են՝ բնութեով սանտիմենտալ մեղմորամաներ, գեղարվեստական կառուցվածքի եւ ֆարսուլայի տեսակետից բռնազբոսիկ ու արհեստական: Նար-Դոսն առանձին կարեւորութիւն չի տվել այդ գրվածքներին եւ խոստովել եւ առանձին գրքերով հրատարակելուց: Սակայն Նար-Դոսի ստեղծագործական զարգացումը ճիշտ բնութագրում համար այդ գրվածքները կարեւոր նշանակութիւն ունեն: Նրանք պարունակում են վոճական այն տարրերը, վորոնք հետագայում Նար-Դոսի ռեալիզմի անկյունաքարը կազմեցին: Դեռ եւ այդ գործերում Նար-Դոսը փորձեր եւ անում իր հերոսների ներառվածը թափանցելու, նրանց «հոգիները կարգաւոր», եւ այլն:

Հետաքրքրական եւ նաեւ նյութի ընտրութիւնը, հետո, ընդհանրապես այն հարցերը, վորոնք հուզում ելին յերկրաստարդ վիպասանի հետաքրքրութիւնը:

Հայ մարտական բուրժուազիայի վորդեգրած դադարը՝ ազգայնական ազատագրական միսիան, — «տաճկահայ դատը», Նար-Դոսին չեւ վոգեկրում, նրան զբաղեցնում ելին շատ ավելի «մանր» ու «առօրեայ» խնդիրներ, ինչպես որինակ՝ կանանց հարցը, ընտանիքը, սերը, սխալ դաստիարակութեան արդիւնքները, սակայն, վորոնց գեղարվեստական լուծումը վաղ ջրջանի Նար-Դոսին չհաջողվեց տալ: Վաղ ջրջանի Նար-Դոսն ավելի շուտ բարոյախոս եւ, քան իրական կյանքը պատկերազարդ: Նրա բարոյախոսական կոնցեպտիայի հիմքը քրիստոնեութիւնն եւ Կրօնը եւ, այստեղ քիչ դեր չի խաղացել նաեւ Արսէն Կ. Բաղրաշենին, վորն ինչպես հայտնի յեւ, յեղել եւ նրա եւ Ա. Ծառուբեյանի

հայոց լեզվի եւ կրօնի դասատուն՝ Թիֆլիսի Միքայելյան արհեստագիտական դպրոցում եւ, ինչպես պարզվում եւ հեղինակի ինքնակենսագրականից, նրանց վրա ունեցել եւ մեծ ազդեցութիւն: «Նրա տմեն մի դասը, — պատմում եւ Նար-Դոսը Բաղրաշենին մասին, — մի հետաքրքրական դասախոսութիւն, մի հաճելի ժամանց, մի կենդանի գրուցադրութիւն եւ աշակերտները հետ լեզվի, գրականութեան եւ բարոյախոսութեան մասին»:

Բարոյախոսական տրամադրութեանն ավելի շեշտված չափերով արտահայտվել են Նար-Դոսի չափածո գործերում, բնաստեղծութեանները մեջ: Նար-Դոսը վոտանավորները մեջ մերթ բարոյախոս եւ, մարդասեր («Բարեկրօն», «Մարգարէ»), մերթ մի ստեղծվել մեջ միսիթարութիւն վորոնող կրօնասեր («Մտնական տղութք», «Հերձաւոր», «Ազդեցք»), մեկ՝ ժողովրդի դեմոկրատական խափերն արհամարող («Ամբոխ»), մեկ եւլ բնաստացող սոցիալական անհավասար կյանքի դեմ («Հակապատկեր», «Վորդմութիւն»), յերբեմն բողոքող, յերբեմն եւլ դերեղմանի մեջ, վորտեղ չկան վոչ «բանտ, զլթա», վոչ «վիշտ, հեծեծանք, հոգս» — խաղաղութիւն վորոնող («Տապանադիր մանկան»):

Նար-Դոսի ստեղծագործութեան համեմատաբար ավելի հասուն ջրջանի արտահայտութիւնն եւ նրա պատմվածքաշարը, վորը հայտնի յեւ «Մեր թաղը» խորագրով: Ջուլիակ Թորոս, ներկարար Դավիթ, դուրգար Սաբուր, դուրգար Յազար, Սարթա, Անան, Յուզան, — «հայ այդ թաղի, «Հափտեանական աղբով ծածկված ծուռտիկ-մուռտիկ փողոցներ», «Իրար վրա թափված, իրարու վրա հենված տնակների», «Իրար վրա թափված, իրարու վրա հենված արվարձան» ներկայացուցիչները, վորոնք հայ գրողներից գրեթե վոչ մեկին չեն հրապուցել, մինչդեռ Նար-Դոսը նրանց մոռցւ կյանքի նկարագրելով տվել եւ ինչ միայն սոսկ ժանտովոր մարդասիրութեամբ, այլ եւ համակրանքի ջերմ գգացումներով համակված: Սակայն Նար-Դոսը քայքայվող արհեստավորութեան նկարագրին չի կարողացել սոցիալական ամբողջութիւն հաղորդել: Նրա հետաքրքրութեան ջրջագծից դուրս եւ մնացել յերեսը դեպի գործարան դարձնող քայքայվող արհեստավորը: Ժիշտ եւ, կյանքում հալածվածների, անարգածների, «բախտից» մերժվածների Նար-Դոսյան նկարագրերը փաստորեն մի խուլ ընդմերձվածների Նար-Դոսյան նկարագրերը փաստորեն մի խուլ ընդմերձվածների Նար-Դոսյան նկարագրում սոցիալական անհավասար կյանքի, խավարի ու նախապաշարունակների դեմ: Սակայն խուլ բո-

Թյամբ լույս տեսնող «Յերկերի լիակատար ժողովածու»-ի առաջին հատորի մեջ։ «Անսն Սարգյանը» լույս է տեսել Ռակ Դոստերին — Գ. Լեոնյանի թարգմանությամբ, 1901 թվին «Кавк. Вестник» ժուրնալում (№№ 10—11), 1902 թվին հրատարակվել է առանձին գրքով։

վորը տանում են նրան մինչև անձնատպանութուն: Անձան հույժերի մի ամբողջ ուղկայան է, մեկը մյուսին հաջորդող, հակասող մտքերը, կյանքի դառն ճշմարտությունները ակելոծում են նրա հոգեկան անդորրը, մեր հերոսունուն նետելով տարամերժ ցանկությունների ծովը: Անձան գիտակցում է իր գոյի ավելորդությունը, բայց, մի-կենսային ժամանակ, հպարտությունը թույլ չի տալիս, վոր իրեն կա-րեկցեն, խղճան: Նրա հիվանդագին ինքնասիրությունը չի հան-դուրժում մեկ ուրիշի կարեկցական խոսքը, բայց ինքը խիստ է ու դաժան իր անձի վերաբերմամբ: Առանձնանալ է անընդ-անայ, Անձայի տենչանքը: «Շատ անգամ այնպես խորասուզվում եմ մտածմունքներն մեջ, վոր ամեն բան կատարելապես մոռանում եմ» — գրում է Անձան Հովհաննիսյանի ձեռքի տակ: Բե Անձան Շահյանի կրկնակն է — նրա կանացի արտահայտությունը:

«Շատ վատ խաղ է խաղացել ինձ հետ ճակատագիրը, հանկար-ծակի և անպտտարատ նա ջարտել է ինձ այդ դառն, այդ սոսկալի իրականության առաջ և ասում է «հաստատուն մնա», գրում է, Անձան ընկերունուն. «Յես դեմ առ դեմ կանգնած եմ դառն իրակա-նության առաջ, վորի մասին կյանքիս մեջ յերբեք չգաղափար չեմ ունեցել» — դանդաղում է Անձան մի ուրիշ նամակում: Փոխեցեք դաստիարակության սխտեմը և այդպիսի արևուր փաստերի առաջ չեք կանգնի — կարծում է Նար-Դոսը: Նախ, նկատենք, վոր յերևութի վրա ցատ ավելի խորն է, քան կարծում է նա: Անձայի և ընդհանրապես Սարգսյանների անկումը պայմանավորված է հասարակական այն տեղաշարժերով, վորոնք տեղի ունեցին 80-ական, 90-ական թվա-կաններին: Անդրկովկասի սոցիալ-տնտեսական կյանքում: Իսկ ինչ վերաբերում է դաստիարակությանը, ապա պետք է ասել, վոր Նար-Դոսը չի կարողացել հասկանալ, վոր չի կարելի թիտել բուր-ժուական մտքով, դաստիարակության բուրժուական սխտեմը: առանց կործանելու նախ և առաջ կապիտալիստական կարգերը, վո-րոնց հարազատ ծնունդն են նրանք: Նար-Դոսը առկարհայացքը հասկանալու համար «Անձա Սարգսյան»-ը կարևոր է նաև այն տե-սակնաից, վոր նա ցույց է տալիս հեղինակի յերկվությունը, հակա-սական վերաբերմունքը դեպի միկենսային յերևութի: Որինակ, նա մի կողմից՝ յեղ է տեսնում բարեփոխությունների մեջ, մյուս կող-մից՝ Փատալիզմին դերը մեալով, ամեն ինչ ճակատագրի դառն խա-ղերին է վերագրում:

«Անձա Սարգսյանը» Նար-Դոսի առաջին ռեալիստական գործը լինելով, արտահայտում է հեղինակի անցումը նայիվ ուսմանտիզ-մի դիրքերից դեպի իրականության, համեմատաբար ճշտապա-տում հաղորդման վոճը՝ ռեալիզմը: Յերկը հիմնականում ռեալիս-տական սկզբունքներով կառուցված լինելով, անխուսափելիորեն կրելու յեր տակավին չհաղթահարված ուսմանտիզմի ազդեցությունը: Որինակ՝ Անձայի հիվանդ յեղը, Գրիգորի ծայրահեղ միաստիկա-կանությունը, և ընդհանրապես այն բարոյախոսական դաստիարա-կությունները, վոր անում է Անձան իր նամակներում:

Նար-Դոսի մասին քննադատներն ասել են, վոր նա այն ռեա-լիստ վիպողներից է, վոր վերարտադրելով «կյանքը» ինչպես վոր կա», լրակատար աննկատության մեջ են պահում իրենց վերաբեր-մունքը դեպի նկարագրվող յերևութի: «Անձա Սարգսյանը» բնդա-կառակն է համոզում: Չնայած վերջինս շարադրված է առանց հե-ղինակի միջամտությունների, նամակներով, բայց հեղինակի շուճը, վերաբերմունքը լրերկական ճեղղմաների կարգով սփռված են Անձայի բոլոր նամակներում: Այդ ցույց է տալիս, վոր հեղինակն անտար-բեր չի դեպի նկարագրվող անցողագրածը, վոր ընդհանրապես, կա-րեկցից է ու հոգաժար դեպի իր հերոսունին, «Յերք վերջացրել» ար-ցունքներս չեյի կարողանում զսպել» — պատմել է Նար-Դոսը յի-րիտասարդ գրչակցին՝ «Անձա Սարգսյանի» մասին: Ակամայից հիշում է Տուրգենևիին, Ֆլոբերին: Յեթե տիկին Բովարիի մահը ցնցել է Ֆլոբերին ու նրա աչքերից արցունքներ պոկել («Տիկին Բովարի»), յեթե Տուրգենևի վր Բաղարովի մահը նկարագրելիս ստիպ-ված է յեղել գլուխը հետ պահել, վոր արցունքները չթափվեն ձեռագրի վրա («Հայերն է դավալներ»), ապա թունավորված Ան-ձայի անշուճ ղեկավար, ինչպես Նար-Դոսն է պատմում, յերկար ժամանակ չի հեռացել նրա աչքերից: Այս փաստը ցույց է տալիս, վոր Անձայի դեմքը քանդակված է այն վիպագրի ձեռքով, վորի կենսահայեցողության հասարակական պարունակությունը կազմում է կապիտալիզմի հարվածների տակ ձվիկ բուրժուայի հոգեգի-տակցական առթաբեք:

Նոյեմբ. 1933 թ. Յերևան

Ռուբեն Զարյան

պատիկ ուժով սիրում եմ այն մաքուր սրբալի ԴՄԴ

ԱՆՆԱ՝ ՍԱՐՈՅԱՆ

1888

Ա.

Թիֆլիս, 6 սեպտեմբերի 1880

Իմ սիրելի Հովհաննիս, իմ անգին քույրիկ,
Անսպասելի նամակդ ինձ շատ տխրեցրեց և միև-
նույն ժամանակ շատ բարկացրեց: Միթե կարծում ես,
վոր յես յերբևիցե կարող կլինեմ — մինչև անգամ յե-
թե այդ կարենամ ել — մոռանալ նրան, վոր մանկու-
թյանս ժամանակից ի վեր իմ ամենասիրելի, իմ ամե-
նասրտակից ընկերուհին ե յեղել, վորին ամեն ժամանակ
և ամեն դեպքում համարձակ հայտնել եմ սրտիս բոլոր
զաղտնիքները և վոր կիսել ե տխրությունս, կրկնա-
պատկել ե ուրախությունս: «Դու ինձ մոռացար, Աննա,
դու ինձ մոռացար», դառնությամբ բացականչում ես
նամակիդ մեջ: Ձեմ հասկանում, թե այդ ինչ կասկած
ե (թեև հավատ կարող եմ անվանել այն զգացմունքը,
վորով զրել ես այդ բառերը), վոր ծնել ե քո մեջ մեր
անջատումն ու չերկարատև լռությունը: Գուցե այդ
ընկերական անհուն, կույր սիրո հանկարծ բռնկվող
անմեղ բարկության արգասիք ե: Յեթե այդպես ե (վոր
ամենահավանականն եմ գտնում), ապա յես կրկնա-
պատիկ ուժով սիրում եմ այն մաքուր սիրտը, վոր

միջոց՝ ֆատալիզմին գերել մնալով, ամեն ինչ ճակատադրի դառն խա-
ղերին ե վերադրում:

և մենք առաջվա նման հաշտ ու սիրով հնք ապրում։
Ըստ յերևույթին պետք է վոր յերջանիկ լինեմ,
տրտնջալու վոչինչ տեղիք չպիտի ունենամ, այնպես
չէ, սիրելի քույրիկ։ Բայց արի տես, վոր այդ այդպես
չե. — ընդհակառակն, այս վերջին ժամանակներս յես
ինձ թշվառ եմ զգում՝ առանց մի վորևիցե ակնհայտ
պատճառի։ Ել չես տեսնի ինձ առաջվա նման ամեն
մի չնչին բանի վրա ուրախ քրքջալիս կամ չարաճճի ու-
թյուններ անելիս, վորոնց համար դու ինձ միշտ նա-
խատում եյիր և խրատում, վոր յես գոնե փոքր ինչ
լրջամիտ կենամ։ Ել չես տեսնի ինձ առաջվա նման
ցանցառամիտ յերիտասարդների հետ ընկած, վորի
համար քո նախատինքն ավելի սաստիկ եր լինում և
յերբ չեյի լսում քեզ, ուղղակի խռովում եյիր ինձնից,
մինչև անգամ յերկար ժամանակով։ (Բայց չեթե այժմ
տեսնես՝ թե վորքան յես ատում եմ այդպիսի յերիտա-
սարդներին և վորքան զգվում եմ նրանցից... Գուցե
այժմ յես նախատեմ քեզ և խռովեմ քեզանից, չեթե
ինձ չլսես)։ Առաջվա անմիտ յերեխայական արարքնե-
րիցս ել վոչ մի նշույլ չես տեսնի իմ մեջ. կարծես յե-
րիտասարդությանս վաղուց արդեն հրաժեշտ եմ տվել,
սիրտս կարծես մի անգամից ծածկվել և և ել հնար չկա
բանալու։ Այն, ինչ վոր առաջ հոգով չափ սիրում եյի,
այժմ սաստիկ ատում եմ. կլուր բոլորովին չեմ գնում,
պարահանդեսներ — համարյա չերեք, իսկ թատրոն —
շատ քիչ անգամ։ Ամեն տեղ և ամեն բանից շատ շուտ
եմ ձանձրանում։ Յես այժմ սիրում եմ միայն առանձ-
նություն և շատ եմ ջղայնանում, յերբ ինձ անհանգըս-
տացնում են։ Առանձնության ժամանակ մտածմունք-
ներն ակամա պաշարում են ինձ։ Շատ անգամ այնպես

խորասուզվում եմ մտածմունքների մեջ, վոր ամեն բան
կատարելապես մոռանում եմ։ Բայց թե ինչ եմ մտածում,
— այդ յես ինքս ել չգիտեմ. միայն այս գիտեմ, վոր,
ինչ վոր մտածում եմ, բոլորը դառն և լինում։ Յերբեմն
մտածմունքներիս անձնատուր լինելուց հետո՝ յերբ
սթափվում եմ, զգում եմ, վոր այժեքս լցվել են ար-
տասուքով և քիչ ե մնում հեկեկամ։ Լինում է և ժա-
մանակ, վոր սաստիկ ծուլանում եմ, — թեև, ինչպես
գիտես, բացի կարդալուց և դաշնամուր նվագելուց,
յես ուրիշ վոչ մի զբաղմունք չունիմ, և այնքան ծու-
լանում եմ, վոր առավոտները վոչ ուզում եմ անկող-
նիցս վեր կենալ և վոչ տնից դուրս գնալ. ուզում եմ
միշտ մնալ այնպես, ինչպես կամ։ Բայց յերբեմն ել
վոր միանգամից ուզում եմ և այս անել, և այն, և
վազել, վազվզել, և պարել, անդադար պարել, դաշնա-
մուր ամել, կոտրել, վիթել, ծեծել, մի խոսքով՝ անել
այն ամենը, ինչ վոր կամենում եմ, և ինչ վոր ձեռքիցս
կգա։ Հենց յերեկ ճիշտ այդ դրության մեջ եյի. յերե-
կոյան թեյը խմելուց հետո՝ բաժակն այնպես շարժեցի
սեղանի վրա, վոր գլորվեց, ընկավ հատակի վրա և
փշրվեց։ Վերցրի գերքը կարդալու, բայց մի քանի տող
հազիվ կարդացած՝ իսկույն ծածկեցի և շարժեցի հա-
տակի վրա։ Նստեցի դաշնամուրիս առաջ և այնպես
կատաղի կերպով խփեցի մի քանի ակկորդներ, վոր
ստեղծունքներից մեկի զսպանակը կոտրվեց։ Ել չեմ հի-
շում, թե ինչեր արեցի։ Մեր տանը բոլորը զարմացած
են միացել։ Յես ել պակաս չեմ զարմացել, հավատա-
ցիլ։ Խնչու չեմ այսպես անում, ինչո՞ւ. խելագարվում
եմ, ինչ է, թե՞ այս ել մի տեսակ հիվանդություն է,

վոր ակամայաբար և մարդու վրա. — վոչինչ չեմ հասկանում: Բայց մի բան յես շատ լավ հասկանում եմ ու գգում. — սիրտս ձգտում է, ուժգին թափով ձգտում ինչ-վոր մի անհայտ, կարծես չերբեք գոյություն չունեցող բանի, ձգտում է և, կարծես, հույս չունի, թե յերբևիցե կհասնի: Յես այժմ ամեն կերպ աշխատում եմ այդ հիմար դրությունից դուրս գալու և հույս ունիմ, վոր զանազան զգացմունքներով ինձ այդ կհաջողվի: Սկսել եմ շատ կարդալ և համարյա ամբողջ որն ընթերցանությամբ եմ անցկացնում:

Սիրելիս, նամակ շուտ-շուտ գրիր, յես ել շուտ-շուտ կգրեմ. ի նկատի ունեցիր, վոր սիրտս արդեն բաց է չեղել քո առջև և յես այլևս չեմ կարող ծածկել քեզնից իմ զգացումները: Ուզում եմ նամակներով քեզ հետ ամեն ինչ բաժանել. գգում եմ, վոր այդ ինձ թեթևություն կպատճառի: Առայժմ, սիրելիս, ցնոր գրություն:

Ք ո Ա ն ն ա Ս ա ր ո յ ա ն .

Գ

Թիֆլիս. 4 հոկտեմբերի 1880

Սիրելի Հովհաննես,

Դու աշխատում ես բացատրել հոգեկան ոտարոտի դրությունն և գտնում ես, վոր այդ պարապությունից, անգործ լինելուցս ե: Դուցե մասամբ ճիշտ է այդ, բայց այս ել կա, վոր յես դեպի վոչ մի գործ ձգտում չեմ գգում: Յեմ ի՞նչ գործ կիրամայելիր, վոր կատարելի, ի՞նչ անելի, ինչո՞վ զբաղվելի, քանի վոր մի հասարակ գործվածք անգամ մինչև վերջը համբերություն չունիմ տանելու և ամեն բան, ինչ ձեռքս եմ առնում, ձգում

եմ կիսատ... Վոչ, յես կարծում եմ, վոր գլխավոր պատճառը մենակությունն է: Դուցե դարմանաս, բայց այդ այդպես է. յես մենակ եմ այժմ, և այդ վոչ թե այն պատճառով, վոր առաջվա նման այլևս ընկերուհիներ չունիմ, վորոնց հետ կարողանամ անցնել ժամանակս՝ տաղտկությունիցս խուսափելու համար — վոչ, այլ այն պատճառով, վոր յես ինքս եմ հեռացել նրանցից, վորովհետև նրանք բոլորն ինձ այժմ շատ հիմար և դատարկ արարածներ են յերևում... Այ, ուրիշ բան կլիներ, յեթե դու լինելիր մոտս. այն ժամանակ յերբեք չեյի ձանձրանալ, յերբեք տաղտկություն չեյի զգա, ինչպես առաջ, յերբ դու այստեղ ելիր, թեև այն ժամանակ քո չափից դուրս լուրջ դատողություններն ու խրատները յերբեմն շարժում էին ծիծաղս... Ա՛խ, վերջապես թեթևամիտ ելի այն ժամանակ... Յեմ այժմ զարմանում եմ, ճշմարիտ, թե ինչպես քո առողջ խելքով, քո ըրջությամբ կարողանում ելիր ինձ, թեթևսովիկիս հետ վորևե հարաբերություն ունենալ, թեև չքաղությանդ հետ ունեյիր և սաստիկ ինքնասիրություն, վորպեսզի իսկույն և յեթ հեռանայիր ինձնից, յերբ տեսնելիր, վոր քո դեպի ինձ ունեցած սերտ բարեկամության մեջ զանազան նախանձախնդիրներ լոկ ստոր հաշիվներ են տեսնում քո կողմից: Ի՞նչպես չեյիր ձանձրանում իմ ամենահիմար խոսակցությունից, վոր միշտ այն մասին եր լինում, թե գիշերը ի՞նչպես անդեսում ունի հետ պարեցի, ունի հետ ծանր ծաղիկով ինչպիսի նոր հագուստ ուներ, թե թատրոնում ի՞նչ դեր էր ելին ներկայացնում, ո՞վ ինչպես էր յերգում, ո՞վ կար այնտեղ աչքի ընկնող, թե ի՞նչ նոր մոգալի յեղել, ինչ նոր հագուստ պիտի կարել տալի ինձ համար, թե այս ինչ ողբ վոչ-

տեղ եմ հրավիրում... — Անշուշտ դրա համար չես պարտադան եմ քո զինվոր, սիրող բնավորութեանը և խղճահարութեանը, վորով կամենում եյիր ինձ գոնի փոքր ինչ խելքի բերել...

Ախ, անգին քույրիկս, վորքան սիրում եմ քեզ: Վորքան շատ եմ մտածում մեր բարեկամութեան մասին, այնքան սիրտս ավելի ու ավելի չե կապում քեզ հետ, վորովհետև զնահատութեանդ նոր եմ հասկանում: Ուզում եմ, վոր այդ անցյալը գոնի մի րոպե վերադառնա, և չես առատաբուրդի ջերմ զգացմունքներով հատուցանեմ քեզ քո դեպի ինձ տածած անկեղծ բարեկամութեան փոխարենը: Չես կարող չերևակայել, թե վորքան կարոտում եմ քեզ այժմ: Յեվ ինչպես չկարոտեմ, քանի վոր ամբողջ չերկու տարի չե անցել այն օրից, չերբ դու վերջին անգամ չեկար մեր տուն՝ հրաժեշտիդ վողջուհը տալու մեղ: Այդ օրը հիշում եմ, ինչպես չերեկը: Ի՞նչ սքանչելի որ եր այդ — Շաբաթ չերեկը եր: Տան բոլոր դռներն ու լուսամուտները բաց ելին դեպի պատշգամբ: Մայիսյան թարմ, զովարար ողը, վոր չես միշտ համեմատել եմ քնած քնքշիկ մանկան անլսելի շնչառութեան հետ, ամենայն առատութեամբ ներս եր մտնում սենյակները: Արևի ճառագայթները բեկվելով լուսամուտների ապակիների մեջ, անդրադառնում ելին հանդեպ պատերի վրա աղոտ և անջերմ լուսով: Պատշգամբում չարածճի ծտերն իրենց ուրախ ծլվլոցով ահագին աղմուկ ելին հանում. նրանց ծլվլոցի ձայնը պարզ ողում տրձագանք եր տալիս: Վորքան սիրելի ե գարունը, չերբ չերգում են թռչունները: Ի՞նչ կլինեք, գարունը չեթե թռչուններ չլինեյին. — նա անշուշտ կկորցներ իր հրապույրի կեսը, ինչպես ուրախ,

հանդիսավոր տոնախմբութեանն՝ առանց չերգի ու նվագի: Յես նստած ելի դահլիճում դաշնամուրիս առաջ և նվագում ելի Շումանի սերենադը (շատ լավ հիշում եմ, վոր հենց այդ ելի նվագում), հարևան սենյակում պարագում ելին չեղբայրներս. մեծը — Արշակը նստած եր սեղանի վերջին լուսամուտի մոտ՝ իր գրասեղանի առաջ և կանցելյարիայից բերած մի ահագին կուլտ ինչ վոր թղթեր եր քրքրում, սենյակի մյուս վերջին լուսամուտի մոտ՝ իր գրասեղանի առաջ նստած եր մուլս չեղբայրս, Գրիգորը և կարդում եր «Դոն Կարլոսը» (այդ հիշում եմ նրանից, վոր նա ներս մտավ և, խնդրելով վոր լսեմ, կարդաց ինձ մոտ մի գեղեցիկ կտոր Մարկիզ Պոդալի մի մենախոսութեանից, վորից հիացել եր: Նա առհասարակ չափից դուրս սիրում ե Շիլլերը. խո գիտես, վոր նա թունդ ուսմանտիկ ե): Իսկ փոքր չեղբայրս՝ — Գարեգինը նստած եր մեջ տեղի լուսամուտներից մեկի առաջ և սովորում եր դասը: Հարևան սենյակում հայրս և մայրս «նարդի» ելին խաղում. այդ նրանց սիրելի զբաղմունքն եր, և՛ ե, չերեկներին: Ախ, ինչքան ուրախ, ինչքան չերջանիկ ելի չես այդ ժամանակ: Ինչպիսի՜ անհուն սեր ելի զգում չես դեպի մեր այդ խաղաղ, սիրող, հաշտ ընտանիքը: Մտիս մեջ դրախտ եր բացված և այդ դրախտը չես ուզում ելի արտահայտել Շումանի սքանչելի սերենագի մեջ...

Հանկարծ հարևան սենյակում լսեցի քո ձայնը:

— Յեկել եմ ձեզ միաք բարե ասելու. վաղն առավոտյան գնում եմ, — ասում ելիր ծնողներիս:

Թողի դաշնամուրը, վեր թռա և վազեցի քեզ մոտ:

— Սիրելիս, միթե իրավ, վաղն առավոտյան, — բացականչեցի՝ բռնելով ձեռքերիցդ:

— Այո:

«Այո»... Անդրեյթ, ինչ ելի արել քեզ, վոր չերջանա-
կութեանս բարձրութիւնս ինձ աչնպես հանկարծ ցած
գլորեցիր:

— Միրելես, Հովսիսիկս, չեսաձգիր — փարեցի վզովդ:

— Վհ, կարծես չերգվի ես դու:

— Միրելիս, մնա մի քանի որ ել:

— Անկարող եմ:

Միթէ սիրտն աչնքան կարող ե քարանալ: Դու
մնաք բարե ես ասում ծնողներին, մնաք բարե ես ասում
յեղբայրներին, սեղմում ես ամենքի ձեռքն ել: Յես
շտապով ծածկում եմ փեղուլըս, դուրս եմ գալիս քեզ
հետ: Գնում ենք: Ուր: Ո՛վ գիտե: Յերկուսս ել խո-
սում ենք, սակայն ավելի լուռ եմ, քան թե խոսում:
Ինչո՞ւ: Զգիտեմ: Եե գգում ելինք, վոր շատ բան
ոռնելինք ասելու, բայց շատ քիչ բան ելինք կարողա-
նում ասել: Ինչ հիմար գրութիւն եր:

Հետեւյալ որն չես քեզ հրաժեշտ տվի յերկաթուղու
կայարանում: Վերջին ջերմ համբուլները դրոշմեցինք
միմյանց շրթունքներին: Ինչպե՞ս ելինք լալիս... Սքան-
չելի արցունք... Շողեկաւքը սուլեց և սկսեց դեռ կա-
մաց, հետո քիչ-քիչ արագ փախցնել քեզ: Վերջին
անգամ լուսամուտից շարժեցիր թաշկինակդ, չես — իմը,
և այլևս չտեսաք քեզ:

«Բայց ինչո՞ւ չես գրում ինձ արդեն հայտնի այդ
յեղեղութիւնը, ինչո՞ւ այդ բոլորը հիշեցնում ես ինձ»
դուցե հարցնես դու, յեթե միայն այլևս նույնը չես,
ինչպես չես քեզ ճանաչում ելի այն ժամանակ, վորով-
հետե յեթե դու նույնը լինես, ապա այդ հիշողութիւնը
քեզ համար նույնքան սիրելի պիտի լինի, վորքան և

ինձ համար այժմ, չնայելով, վոր այն ժամանակից
անցել ե ամբողջ յերկու տարի: Կարծեմ Գլոթեն ե
ասում — պետք չե քրքրել անցյալը: Նա միշտ դառն
ե լինում ներկայի համար: — Ծիշո ե արդյոք այդ:
Զգում եմ, վոր՝ այո, և դգում եմ, վոր՝ վոչ: Ինչո՞ւ: Բա-
ցատրել չեմ կարող, բայց յես այդպես եմ գգում:
Անցյալի հիշողութիւնը վորքան դառն, նույնքան և
քաղցր ե, և այդ պատճառով սիրելի ե, վորպես անունը
սրտիդ մոտ այն ելակի, վորին տարիներ առաջ հողին
ես հանձնել: Այդ հիշողութեան մեջ կա մի տեսակ ուրուցն,
յեթե կարելի չե այդպես ասել, հոգեկան պոեզիա,
ինչպես յերկու հակադիր գգացումների գուգորդութեան
մեջ: Մի ծիծաղիր փրկսոփայութեանս վրա:

Կարծեմ այս անգամ այսքանը բավական ե. մյուս
անգամ մեր ընտանիքից տեղեկութիւն կտամ քեզ,
վոր խնդրում ես ինձնից: Իսկ այժմ ընդունիր համ-
բուլըս և մնաս բարե:

Ք ո Ա ն ն ա Ս ա ռ ո յ ա ն .

Դ

Թիֆլիս, 11 հոկտեմբերի 1880

Միրելի Հովսիսիմե,

Նախորդ նամակովս խոստացել եյի քեզ տեղեկու-
թիւն տալ մեր ընտանիքից և ահա կատարում եմ
խոստումս:

Նախ պետք ե ասեմ, վոր Գրիգորը հիվանդ ե. հա-
զում ե: Այս հիւնդերորդ որն ե, վոր գիմնադիոն չի գնում.
բժիշկները խորհուրդ են տալիս առժամանակ ձեռք
վերցնելու պարապմունքներից: Յես սաստիկ յերկյուղ
եմ կրում, վոր նրա հիվանդութիւնը թոքախտ լինի,

մանավանդ, վոր նա կազմավժքով շատ թուլ է և նի-
հար: Դու գիտես, թե վորքան եմ սիրում ՚դրայրնե-
րիս, առավելագույն Գրիգորին: Վոր այս վերջին ժամա-
նակներս մանավանդ ինձ համար՝ թե չկղբայր և բառիս
բուն նշանակութիւնը և թե ամենամտերիմ խորհրդակից:

Յիս սարսափում եմ, վոր լսում եմ նրա խուլ հազի
ձայնը, մանավանդ գիշերները, չերբ քնած ե լինում:
Նա շատ ե պարապում, չափից դուրս պարապում ե,
այդ վատ ե ազդում նրա հիվանդութեանը:

Բայց Գրիգորի հիվանդութեանից դատ մի ուրիշ
հանգամանք ել կա, վոր պակաս մտահոգութիւնն չի
պատճառում մեզ: Դու գիտես, թե հայրս ինչպիսի զվար-
ճասեր և կատակասեր մարդ ե, բայց վերջին ժամա-
նակներս մեծ փոխութիւնութեան են կատարում նրա մեջ,
որինակ՝ յերեկոները վերադառնում ե տուն միշտ մի
տեսակ տխուր ու մտախոհ և գլխարկն աչքերի վրա
վալը թողած, այն ինչ առաջ՝ նա գլխարկը միշտ յետ
դքած եր ունենում ճակատի վրա և միշտ մըմնջում եր
մի վորեկից ուրախ չերդ: Խոսելիս ել ամենքի հետ
բարկացած ե խոսում, կարծես ամենքն ել նրան վո-
րեկից անախորժութիւն են պատճառել, կարծես ա-
մենքն ել նրա առաջ մեղավոր են: Մի անգամ հարցրի
պատճառը: Խոժոռած դեմքով նախ լուռ նայեց ուղղա-
կի աչքերիս, հետո հանկարծ մի վարկյան ժպտաց,
աչքերը վայր թողեց, ներքին շուրթերը կախեց և դեմ-
քին տվեց մի ափսոսի ճիշտ և միևնույն ժամանակ
ծիծաղելի արտահայտութիւն, վորպիսին ունենում ե
չերեխան այն ժամանակ, յերբ նրան բոլորովին իզուր
մեղադրում են չարութիւնն անելու համար:

— Յես ինչ մեղավոր եմ, որիորդ, — արտաստանեց նա

բարակ, իբր թե չերեխայական ձայնով. — Կիրակոսյանը
չարութիւնն ե անում, դուք ինձ եք մեղադրում: Ուր-
դում եք Մարտիրոսյանին հարցրեք:

Ձևարողացա ծիծաղս զսպել և գրկեցի նրան:

— Հայրիկ, միթե տխուր ժամանակդ ել կարողանում
ես կատակներ անել, — բացականչեցի ուրախացած:

— Ուզում եք Մարտիրոսյանին հարցրեք, — կրկնեց
նույն բարակ ձայնով:

Դարձաւ ծիծաղեցի և ավելի ամուր գրկեցի նրան:

Նա կամաց ազատվեց գրկիցս, ժպտաց՝ նայելով
աչքերիս և քնքշորեն հանրուրելով ճակատս, դուրս
գնաց իր առանձնասենյակը:

Մտախոհութեամբ նայեցի նրա յետևից: Ինչպես
շուտ և հեշտութեամբ կարողացաւ ազատվել բա-
ցատրութիւնից: Անուհետեւ ամեն անգամ նկատում եմ,
վոր նա ամեն կերպ աշխատում ե խուս տալ ինձնից,
իսկ չերբ այդ չի աջողվում, դարձաւ սկսում
ե կատակ անել և, զարմանալի յի, չնայելով վոր այդ
կատակներն ականա չե անում (յես այդ շատ լավ եմ
նկատում), բայց նրանք չերբեք անհամ չեն դուրս
գալիս և միշտ ունենում են իրենց ազդեցութիւնը,
գոնե ով այդ ժամանակ նայում ե նրան, մինչև ան-
գամ յես չեյի կարողանում զսպել ծիծաղս: Սակայն
իզուր ե աշխատում ծածկել ինձանից իր վիշտը և
վոր մի վիշտ — և այն ել ծանր վիշտ — կրծում ե նրա
սիրտը և մեծ մտատանջութիւնն ե պատճառում նրան:
— այդ յես գիտեմ, այդ յես պարզ տեսնում եմ: Չեմ
կարծում, թե նրա վիշտը Գրիգորի համար լինի, վո-
րովհետեւ Գրիգորն այնքան ել հիվանդ չե, վորի համար
կարող լինեք այնքան մտատանջվել: Ուրիշ բան կա

անշուշտ, վոր մենք չգիտենք: Մայրս խիստ անհանգիստ է. ասում է, վոր գիշերները նա հանգստութիւն չունի, իսկ յերբեմն՝ քնած ժամանակ, ասում է, կարծես վախեցած, հանկարծ բղավում է և վեր թռչում, յերբեմն ել յերազում, ասում է, ուղղակի լաց ե լինում...

Մնացել եմ տարակուսած: Ի՞նչ ե նշանակում այս:
Ք ո Ա ն ն ա Ս ա ռ ո յ ա ն.

Ե

Թիֆլիս, 11 հոկտեմբերի 1880

Սիրելի Հովհաննէս,

Այս անգամ դարձյալ հորս մասին պետք է գրեմ, վորովհետեւ բոլոր մտածութեանս առարկան նրա տարորինակ դրութիւնն է, վորից մինչև ատմ ել վոչինչ չեմ հասկանում:

Անցյալ կիրակի մեր տուն յեկավ Թոմաս Գասպարիչը: Դու ճանաչում ես նրան, այն անատամ, ժամանակից շատ վաղ ծերացած, անտերութիւնից սրանրա դրանն ապրող, իր ասելով՝ «ոտստափնոյ տիտուլյարնի սովետնիկը», վոր վոչ մի որ յեկեղեցուց յետ չի ընկնում և ինչպես ավետարանն ու սաղմոսը, նույնպես և յեկեղեցական բոլոր արարողութիւնները շատ լսելուց ու կարդալուց անգիր գիտե: Նա նույնն է մնացել, ինչպես տեսել ես նրան յերկու տարի առաջ. ծերութեան ժամանակ մարդկանց մեջ փոխփոխութիւնը շատ աննկատելի յի կատարւում: Հագուստն ել նույնն է. նույն խուճացած գլխարկը, կարմիր կանտերով, նույն խուճացած նշանազգեստը՝ հնութիւնից սևացած յերկաթե կոճակներով և նույն ձեռնափայտը, վորից նստած ժամանակ անգամ չի բաժանւում: Յեղանակը,

չնայելով աշուն եր, շատ տաք եր: Յես նստած եյի սենյակումս՝ բաց լուսամուտի առաջ և կարդում եյի Տուրգենեվը: Յեղաջրներս տանը չեյին, մայրս խոհանոցումն եր, իսկ հայրս դուրսը պատշգամբում: Նա նստած եր լուսամուտիցս հեռու՝ մեջքը դեպի ինձ արած և մտախոհ նայում եր քաղաքին: Յերեվի, չգիտեմ թե յես տանն եմ և նայում եմ իրեն, ապա թե վոչ աչքերիս առաջ անձնատուր չեմ լինի իր տխուր մտածմունքներին: Բայց նա այն աստիճան խորասուզված եր մտածմունքի մեջ, վոր չնկատեց, թե ինչպես Թոմաս Գասպարիչն իր դանդաղ, յերերուն քայլերով մոտեցավ նրան:

— Շատ խորն ես մտածում, աղա Գեվորգ, — կարճ ժամանակ նրա մոտ լուռ կանգնելուց հետո ասաց Թոմաս Գասպարիչը, իր բռնի հայացքով կողքից շարունակ նայելով նրան:

Հայրս հանկարծ սթափվեց և նայեց նրան: Առաջին նվազ, կարծես չկարողացավ ճանաչել նրան, վորովհետեւ նախ մի րոպե, ըստ յերեվոյթին զարմացած և լուռ նայեց նրա դեմքին, հետո հանկարծ բացականչեց:

— Ա՛, Թոմաս Գասպարիչ, աչք դժւ յես... Բարե (ու մեկնեց նրան ձեռքը): Ի՞նչպես ես: Քեֆդ լա՞վ ե: Համեցիր, նստիր (նա կանչեց ծառային, վոր մի աթոռ բերի): Նոր լուր կունենաս, ասա տեսնենք: Անպատճառ յեկեղեցուցն ես գալիս:

— Բաս վճրտեղից պետք է գամ, — մըթմըթաց Թոմաս Գասպարիչը, կարծես նեղացած, վոր այդ բանի համար դարձյալ հարցնում են իրան:

— Իհարկե ինձ համար ել կաղոթելիր:

— Անպատճառ: Քեզ համար ել վոր չաղութեմ, աղա Գեվորգ, բայ ել համար պետք ե աղութեմ:

— Քեզ համար:

— Ե, ամեն մարդ վոր մենակ իր գլխի մասին մտածի, ալդ հըր կգնա:

— Իր գրպանն ու փորը... Բայց ասա տեսնենք՝ աղութիւն մեջ ինչ եյիր խնդրում ինձ համար:

— Ի՞նչ... Ա՛յ ինչ, — ասաց Թոմաս Գասպարիչը, նստելով ծառալի բերած աթոռի վրա: — Նախ և առաջ խնդրում եյի, վոր ամենակարող աստված քեզ և ընտանիքիդ յերկար կյանք տա... «Կյանքս խնդրեց ի քեմ, և ետուր նման ընդ յերկայն ավուրս՝ հավիտյալս հավիտենից»: Յերկար կյանքն իհարկե, ամեն բանից լավե, ալդպես չե՞, աղա Գեվորգ:

— Իհարկե... շարունակիր:

— Հա, նախ և առաջ խնդրում եյի, վոր ամենակարողն աստված քեզ...

— Հեր որհնած, ալդ խո ասեցիր, — անհամբերությամբ և միջի ել ջղայնացած ընդհատեց նրան հայրս: — Շարունակիր:

Թոմաս Գասպարիչը տարակուսանքով և դարմացած նայեց նրան, առաջին անգամն եր, վոր հայրս նրա հետ ալդպես եր խոսում:

— Հետո խնդրում եյի, — շարունակեց նա աչս անգամ փոքր ինչ անվստահ յեղանակով, — վոր ամենակարողն աստված քեզ և ընտանիքիդ...

Ելի՞, — նորից ընդհատեց հայրս նրան անհամբերությամբ:

— Ձե, աղա Գեվորգ, շարունակում եմ, — շտապեց պատասխանել խեղճ Թոմաս Գասպարիչը, — ... վոր

ամենակարողն աստված քեզ և ընտանիքիդ յերկար կյանքի հետ առողջութուն տա... յերկար կյանքն առանց առողջութան, իհարկե, մի կուպեկ չարժե. ալդպես չե՞, աղա Գեվորգ:

— Ալդպես, ալդպես... շարունակիր, — մեքենայաբար կրկնեց հայրս, առաջվա նման մտախոհությամբ նայելով քաղաքին: Նա կարծես ալլևս չեր լսում Թոմաս Գասպարիչին:

— Հետո խնդրում եյի, — շարունակեց Թոմաս Գասպարիչը, — վոր ամենակարողն աստված դործիդ հաջողութուն տա, սրտիդ բարի ցանկութուններին կատարումն տա, ուրախութուն, յերջանկութուն տա, վորդոցդ բարի միտք և սիրտ տա, վոր քեզ սիրեն, հարգեն, պատվեն... Խնդրում եյի, վոր քեզ և բոլոր ընտանիքիդ ամեն չարից հեռու պահի, սատանալի փորձութունից ազատ պահի, թշնամու սրտով չանե. «Փրկյա զիս ի ձեռաց թշնամյաց և ի հալածչաց իմոց»: Խնդրում եյի, վոր իր սուրբ վոգորմութունը միշտ անպակաս անի քեզանից և քո ընտանիքից վոգորմութուն քո, տեր, զհետ իմ յեկեացե զամենայն ավուրս կենաց իմոց»...

Նա լռեց և կարծես նոր տեսավ, վոր հայրս վոչ նաշում եր և վոչ լսում նրան: Նա գլուխը փոքր ինչ թեքելով, առաջ տարավ, վորպեսզի լավ նայի հորս դեմքին, վոր ամբողջպես դեպի քաղաքն եր դարձած:

— Հը, ի՞նչ ե... պրծա՞ր, մտախոհութունից սթափվելով և դեմքը դեպի նա դարձնելով, հարցրեց հայրս:

— Յես պրծա, աղա Գեվորգ, բայց դու ինձ չեյիր լսում, կարծես:

— Կարծես, — հարեց հայրս ծաղրական յեղանակով:

— Ընդհակառակն, իմ պատվիլի տխուր լացնի սովեհտնիկ, յես քո պատմածն ալիելի լավ եյի լսում, քան թե դու ինքդ... Բայց այդ թողնենք, ուրիշ բան խոսենք... Ի՞նչ նոր լուր ունես. ասա տեսնենք:

— Եհ, աղա Գեղորդ, յես ինչ նոր լուր պետք ե գիտենամ. բացի յեկեղեցուց, հուր եմ գնում, վոր ինչ լսեմ... Լրագիրը դուք եք ստանում, նոր լուրերը դու կլինես կարդացած:

— Այս քանի ժամանակ ե, ինչ ձեռքս լրագիր չեմ առել... Ապա գնա տես, սեղանի վրա կլինի լրագիրը, բեր, կարդա մոտս... Սպասիր, լավ, դու նեղութուն մի կրիր, ծառան կբերի:

Նա դարձյալ կանչեց ծառային և հրամայեց, վոր լրագիրը բերի:

Յես լուսամուտից տվեցի ծառային լրագրի համարը: Ծառան տարավ տվեց Թոմաս Գասպարիչին:

Թոմաս Գասպարիչը նախ հանեց ակնոցը, վոր պահում ե, ինչպես գիտես, առանձին պատյանի մեջ, դրեց աչքերին և սկսեց կարդալ: Կարգաց մի քանի լուր, թե ինչպես մի յերիտասարդ անհայտ պատճառներից ալսինչ տեղն և ալսինչ ժամանակ անձնասպանութուն ե գործել («սիրահարված կլիներ») այստեղ նկատեց հայրս), թե ինչպես մի կլին մի անգամից յերեք յերմիս յե ծնել, յերեքն ել կենդանի, թե ինչպես ալսինչ տեղ ալազակները ճանապարհին կողոպտել և սպանել են ճանապարհորդներին, թե ինչպես ալսինչ հայտնի վաճառականը անանկացել ե, նրա բոլոր կայքը գրավել, աճուրդով վաճառել են...:

Հայրս սկզբում, ըստ յերեմիայի, հետաքրքրությամբ եր լսում Թոմաս Գասպարիչին, բայց վերջինս

այնքան դանդաղ և անվարժ եր կարդում, վոր նա շատ շուտով ձանձրացավ և դեմքը դարձյալ շրջեց դեպի քաղաքը: Սակայն, ինչպես նկատում եյի, այնուամենայնիվ լսում եր և լսում ինքն իրեն ստիպելով. կարծես չեր ուզում անձնատուր լինել մտախոհությանը, վոր, ինչպես յերեմիայի, եր, ակամա պաշարում եր նրան: Վերջ ի վերջո դարձյալ սկսեց հետաքրքրությամբ լսել և դարձանալի յե, նրա հետաքրքրությունն այն աստիճանի հասավ, վոր մինչև անգամ դարձավ Թոմաս Գասպարիչի կողմը, արմունկով կռթնեց ծնկան վրա և սկսեց շեշտակի նայել նրա շրթունքներին: Այս անգամ տեսնում եյի նրա դեմքը և յերեք չեմ կարող մոռանալ այն հայացքը, վորով նայում եր այդ ժամանակ. այդ հայացքի մեջ կար և մեծ հետաքրքրություն, և մեծ յերկյուղ, և մի տեսակ բան, վոր վոչ կատաղութուն եր, վոչ սարջանք և վոչ հուսահատութուն: Վերջին լուրը լսելով, հանկարծ այնպիսի ուժով դուրս խեց լրագիրը Թոմաս Գասպարիչի ձեռքից, դուռով — «ինչ վատ ես կարդում» — այնպես ճղեց և ձեռքում ձմելով, շարժեց պատշգամբից ներքե, վոր կարծեցի, թե խելագարվեց: Ինքս ել չիմացա, թե ինչպես այդ ժամանակ զուլսս հանեցի լուսամուտից դեպի դուրս և նայեցի նրա կողմը: Նա հանկարծ տեսավ ինձ, և յես մինչև հիմա յեղ զարմացած եմ մնացել, թե ինչպես այնպես արագ կարողացավ փոխել դեմքի արտահայտությունը. ձեռքը վալը թողած, կանգնեց հանդարտ, աչքերը խոնարհեց, ներքին շուրթը կախեց (ինչպես այդ արավ մի անգամ, յերբ հարցրի նրա մտահոգության պատճառը) և ասաց բարակ, իբր թե մանկական ձայնով:

— Յես ինչ մեղավոր եմ, որիորդ... բայց ինչպե՞ս թո՞մաս Գասպարիչը այնպես վատ է կարգում...

Բայց այս անգամ չծիծաղեցի, ինչպես առաջ. արդե՞ք նրա համար, վոր արդեն հասկանում եյի, թե ինչ են նշանակում նրա այդպիսի կատակները, թե՞ նրա համար, վոր այս անգամ նրա կատակը բավական անհամ դուրս չեկավ, — չգիտեմ։ Այդ կարծես ինքն ել զգաց և, մի րոպե շփոթվելով իմ անթարթ, լուրջ հայացքից, հանկարծ նայեց Թոմաս Գասպարիչին և բարձրաձայն ծիծաղեց։

— Աննա, — բացականչեց նա, առանց իմ կողմը նայելու, — թե աստվածդ կսիրես, մեկ նայիր մեր տիտուլյարնի սովետնիկին։

Նայեցի Թոմաս Գասպարիչին, բայց դարձյալ չծիծաղեցի, թե՛ն այդ րոպեյին նա շատ ծիծաղելի եր։ — Նստած եր անշարժ՝ ակնոցները աչքերին և կատարյալ ապուշի նման բերանը բաց, նայում եր հորս։ Նրա ձեռքը մնացել եր այնպես, ինչպես վոր բռնած ուներ լրագիրը կարդալիս։ Կարծես նրան դիտմամբ նստեցրել եյին այդ դրության մեջ, վորպեսզի հանեն նրանից մի ծաղրական պատկեր։ Հորս բարձրաձայն ծիծաղեց նա հանկարծ սթափվեց և ժպտալով դարձավ ինձ։

— Տեսնո՞ւմ ես՝ Աննա, ինչ չարամճի մարդ է լիզել հայրդ, — ասաց գլուխը շարժելով։ — Լրագիրը ձեռիցս խլեց, ձեռք, ձխլեց, պատշգամբից ներքև դրեց. ասա ինչո՞ւ...

— Նրա համար, իմ պատվելի տիտուլյարնի սովետնիկ, վոր... Ճաշին մեզ մոտ կլինես, — ասաց հայրս և գնաց դեպի իր առանձնասենյակը։

Դիտմամբ այս անգամ այնպես մանրամասն նկատ

լրագրեցի նամակիս մեջ, սիրելի Հեկտորին, վորպեսզի ցույց տամ, թե վորքան մեծ է այն գաղտնի վիշտը, վոր, այնքան մտատանջություն պատճառելով, այսպիսի դրության մեջ է ձգել հորս։

Ինչպես վախենում եմ, թե մի գուցե խելագարվի... Սարսափը, անասելի վիշտն ու հուսահատությունը պաշարում է ինձ, վոր մտածում եմ, թե կարող ե այդպիսի դժբախտություն պատահել... Բայց ի՞նչ անեմ, ի՞նչ... Ինչո՞վ կարելի չէ այդ դժբախտության առաջն առնել...

Սրտիս վատ նախազգացումներից լիս ավելի լեմ սարսափում...

Ընդունիր ջերմ համբույրներս։

Քո Աննա Սարոյան.

2

Թիֆլիս, 23 հոկտեմբերի 1880

Անգին քույրիկ,

Գուշակությունս ճիշտ դուրս չեկավ. — դժբախտությունը — և այն ել ինչպիսի դժբախտություն — առաջին անգամ բաց արավ մեր տան դուռը և ներս մտավ մի անգամից զրկվեցինք մեր բոլոր կարողությունից, մեր բոլոր հարստությունից. հալրս աջ ձեռքով անգամալուծ լիզավ և խելագարվեց։ — Ահա թե ինչ լիզավ նրա բոլոր մտատանջությունների, նրա գաղտնի վշտի, նրա ոտարոտի դրության հետեւանքը։ Իսկ պատճառը հորս պարտքերն են լիզել, վորոնց գոյություն մասին մենք նույնքան տեղեկություն ունեւինք, թյան մասին մենք նույնքան տեղեկություն ունեւինք, թե մեր զլխին մի

ալսալիսի սարսափելի փորձանք պետք է դա... Բայց մինչև հիմա ել զարմանքից չե կարողանում ուշքի գալ, թե հայրս աջքան պարտք չեմք ե արել, և ի՞նչ բանի համար... Մայրս սոսում է, վոր նա մոլի խաղաղող եր. այդ յես ինքս ել գիտեցի, բայց միթե խաղաղով այդքան պարտք են անում, այդքան տանուլ են տալիս... Վհչ, վհչ, յես այդ բանին վոչ մի կերպ չեմ ուզում հավատալ և չեմ հավատալ... Գուցե, ալո, ուրիշ մարդիկ այդպես անեն, բայց իմ հայրը... դու խո քիչ թե շատ ճանաչում ես հորս, դու խո գիտես, թե վորքան աղնիվ, պատվասեր և հեռատես մարդ եր նա. միթե այդպիսի գեղեցիկ հատկություններ ունենալով, նա կարող եր չհասկանալ, թե ապագայում ի՞նչ սարսափելի հետևանքներ կարող եր ունենալ խաղալու սերը. Ի՞նչ, մեծ ե այդ սիրո, այդ մոլութան դորությունը, մարդկային բոլոր գեղեցիկ հատկությունները կորցնում են իրենց ուժը դրա առաջ. այո՞, ճիշտ ե այդ, հավատալով չե այդ... Ով ուզում է, թող այդ ճիշտ համարի, ով ուզում է թող հավատա դրան, բայց յես չեմ հավատում. չեմ հավատում, վորովհետև այդ անկարելի չեմ համարում գոնե հորս վերաբերմամբ... Ա՛խ, մի կարծիք, թե վորդիական անհուն սիրուց կուրացած միայն՝ յես պաշտպանում եմ հորս. վհչ, ամենքը, ամենքն ել, ով ճանաչում է նրան, կասեն, վոր հայրս աղպես թեթևամտությամբ չեր կարող վերաբերվել գեպի իր և իր ընտանիքի չերջանկությունն ու պատիվը՝ վորքան ել նրա մեջ բուռն ցանկությունը գործեր խաղալու սերը, մոլութունը:

Յես ճանաչում եմ հորս, ինչպես ինքս ինձ. նրա

ընավորության բոլոր կողմերը, նրա հոգին բաց եր իմ առաջ. վորպես մի պատկեր՝ իր պարզ ու վորոշ գծերով, և յիս համարձակ, առանց կուլի կողմնապոթյան պետք է ասեմ, վոր նրա պես ընտանիքը պաշտող և նրա պատվի համար զլուխը չեա դրած մարդ ճրագով պիտի վորոնեի. Ամենավաղ մանկությունիցս, գիտակցությունս բացվելու որից սկսած մինչև այժմ դեռ չեմ հիշում գեթ մի որ, վոր նա մի վատ խոսք ասած լինեի մորս, կամ մեղ — իր զավակների վրա ձեռք լինեի բարձրացրած. նա մեղ պահել է միշտ սիրո և խաղաղության մեջ, աղատ ընտանիկան ամեն տեսակ տարածախնություններից և չերկպառակություններից, նա մեր ամենաչնչին կոպրիզներս անգամ անտրտունջ բավարարել և և ընտանիքի չերջանկություն ու պատվի նախանձախնդիր նրա սրտի մեջ մենք միշտ հովանի կյանք ենք գտել. Յեվ ալդ բոլորից հետո, ասեմ, սիրելիս, միթե յես իրավունք ունեմ թեկուզ չենթադրելու, վոր այդ միևնույն հայրս, միշտ անփոփոխ ե մնացել իմ աչքում (և յիս կչիրդվեմ, վոր չեմ խաբվել). իր ընտանիքի չերջանկությունը, պատիվը, ապագան, ամեն ինչ, վորոնց համար կյանքը չեա ուներ դրած, այդպես թեթևամտորեն — տանուլ տար կանաչ սեղանի վրա...

Ա՛խ, վորքան ծանր ե, սիրելի քույրիկ... վորքան ծանր ե, Այդքան ժամանակ լո՛ւմի ծանր լիշտ տեսած չլինելով ընտանիքի մեջ, այժմ այս սոսկալի դժբախտությունն առաջ զգում եմ, վոր հոգիս շատ չեղտությունս ե ընկճվում... Յեվ կարելի չե միթե անվիհերությունս դեմ գնալ ճակատադրի մի. այսպիսի հարվածի. Ո՞վ է ուշադրություն դարձնում, թե զրկվեցինք մեր բոլոր

կարողութիւննից. դրա մասին չեմ ել մտածում կամ չեմ ամստուած, այլ հայրս, հայրս, չես տանջվում եմ հորս համար: Յես և մեր բոլոր ընտանիքը կորցրինք մի այնպիսի հայր, վորպիսին կարող չե տալ աշխարհն իր բոլոր գանձերով: Յեմ գեռ փառք աստուծո — այո —, փառք աստուծո, — վոր կաթվածն այնքան սաստիկ չիր, ապա թե վոչ, նա կարող եր բոլորովին անդամալուծ դառնալ կամ խեղուշն մեռնել:

Իայց ամենից ավելի ինձ տանջում, հուսահատեցնում ե այն հանգամանքը, վոր նրա խելքն այլևս զլինին չե: Արդյոք հասկանում ես, չերևակայում ես, սիրելի քույրիկ. թե ինչ ե նշանակում խիաղարկած լինել — Այդ նշանակում ե լինել մեծ մարդ և միևնույն ժամանակ — չերևա. այդ նշանակում ե անել այն, ինչ վոր շուրջը վոչ վոք չի անում, և չի անի այն, ինչ վոր շուրջը ամենքն են անում. այդ նշանակում ե հիմարների ծաղրի և խելքների խղճահարուժյան թըշվառագուշն առարկա լինել. այդ նշանակում ե բնութիւնից անարգված լինել, մարդկանց իրավունքներից զրկված լինել, ապրողների ցանկից դեռ կենդանութիւն ժամանակ ջնջված լինել. այդ նշանակում ե հաղարավոր ապրողների մեջ ապրել իրրե առանձին մարդ. ինչպես մի ամալի անապատի մեջ, վորտեղ շրջապատդ դեպի քեզ լուռ ե և խուլ ե, վորտեղ դու ինքդ շրջապատիդ համար լուռ ես և խուլ. այդ նշանակում ե տեսնել և չճանանչել, լսել և չիմանալ, ապրել և չզգալ. այդ նշանակում ե կրքեր չունենալ — կյանքի խորհրդի այդ բանալիները: Սոսկա ի՞նչ ե, սոսկալի՞նչ...

Ներքի, սիրելի Հովսեփե, նամակս չերկար չեմ

կարող շարունակել. — ամբողջ հոգեկան աշխարհս վշըրս ված ե:

Քո Աննա Սարգսյան.

է

Թիֆլիս, 7 դեկտեմբերի 1880

Իմ քաղցրիկ ընկերունի,

Շնորհակալ եմ ցավակցութեանդ համար: Այո, լավ կլինիր, շատ լավ. չեթե մոտս լինելիւր զգում եմ, թե վորքան կթեթևանար սիրտս այդ ժամանակ բայց աղաւելից հեռանալդ անկարելի չես համարում. Ինքս ել գիտեմ, վոր այդ անկարելի չե, վոր այդ քեզնից չի կտրված, և այդ պատճառով յիրեք չեյի կամենալ, վոր մի այդպիսի մեծ զոհաբերութիւն անելիւր ինձ համար: Վնաս չունի. Այն ել բավական ե, վոր մեր սրտերը կապում ենք իրար հետ նամակադրութեամբ:

Մեր նախկին բնակարանից տեղափոխվեցինք. նա այլևս մեզ չի պատկանում: Այնտեղից մեզ վաճեցին, — գուցե այդ վերջին բառը քեզ շատ կոպիտ չերեա, բայց այդ այդպես ե, — մեզ վաճեցին քաղքաւարի կերպով, և մեզ համար այդ առաջիկ ես զգալի չեր... Յիրանի նրան, ով չի զգացել, թե ինչ ե նշանակում իր նախկին բնակարանից վերջականապես տեղափոխվել և այն ել ինչպես, — ստիպված, ակամա: Իսկույն զգում ես, վոր սրտիցդ մի բան կտրվում ե, ինչպես այն ժամանակ, յիրե սրտակից բարեկամիդ հալիսյան մնաս բարե ևս անում: Տան պատուհանները, դռները, պատերը, բուրաքանչուրը աղյուսը, այնտեղ ընկած լուրաքանչուր մի ծեղ զգում ես, վոր անգին ե քեզ համար և դու վոչ մի կերպ չես ուզում բաժանվել:

անջատվել նորանցից ընդմիջու Սլոն, շատ դժվար է, ծանր է, դառն է հավիտյան թողնել և առավել ևս վնասված լինել աշնտեղից, վորտեղ ծնվել և անց ես կացրել մանկությանդ վուկի, Ժամերը և վորտեղի հետ կապված են կյանքիդ ամենաքաղցր հիշողությունները:

Այժմ մենք բնակվում ենք մեր հին տանը, վոր մի կերպ կարողացանք աղատել պարտապանների ճանկերից: Դու տեսել ես այդ տունը՝ չես ընկած փողոցում, խոնավ, մաշվ պատերով, վորոնք կարծես միշտ լաց են լինում: Ամեն անգամ, վոր մտնում եմ այս տան սենյակները, մի տեսակ անբացատրելի, ծանր, սաստիկ ծանր թախիժ պատում ես սիրտս. հուսահատությունն ու կատաղությունը միաժամանակ պաշտբում են ինձ և դառն արտասուքը ակամա խեղդում է կոկորդս...

Ախ, Հովիտիմե, անդին քուլրիկս, վորքան դառն, վորքան անտանելի չե կյանքը. Գոնե նա այնքան չնչին չլինեիր, գոնե նա ունենար մի մեծ նախակություն, մի մեծ նպատակ. վորի համար արժենար կրիլ նրա տված ալսքան դառնությունները... Վոչնչի համար չարաչար տանջվել, — միթե մարդս դրա համար է միայն ծնված... Միթե մարդուս կյանքը, վոր վերջանում է վոչնչով, նրա խորհուրդն էլ պետք է լինի նույնպես վոչնչի... միթե... Ինչպիսի մոռվ մաքիւր են պաշարում ինձ... Մտածությանս թելը խճճվում է և հանկարծ կտրվում... Վոչնչություն, վոչնչություն... Յես սարսափում եմ...

8 զեկտեմբերի

Յերեկ ամբողջ մտավոր և հոգեկան աշխարհս անպիսի մի հուզմունքի մեջ ընկավ, սիրելի Հովիտիմե,

վոր համակս չկարողացա շարունակել. գրիս վայր զցիցի, դորս գնացի և ինքս էլ չգիտեմ, վորտեղ և վորքան ժամանակ. սխեցի թափառել. վերջին ժամանակներս այդպիսի ոտըրոտի հուզմունքներ ինձ շատ հաճախ են պատահում: Չնայելով, վոր չիս վոչ մի կերպ չեմ ուզում նրանց անձնատուել լինել, բայց նրանք ակամա հափշտակում են ինձ. Յեվ, գորտանալի լե, չնայելով, վոր այդ հուզմունքները ծանր, շատ ծանր են լինում, բայց այնուամենայնիվ մի տեսակ անբացատրելի թեթևություն են տալիս. — ուրիշ կերպ լինչպես բացատրեմ հոգեկան այն դրությունը, վոր ստանում եմ այդպիսի հուզմունքների ժամանակ. — մաքիւր մեջ խորասուզված՝ նալում եմ շուրջս — յերկնքին, յերկրին, ամբողջ բնությանը, նայում եմ մարդկանց. կիսգանիներին, թռչուններին, միժտաներին, նայում եմ, նայում և հանկարծ զգում եմ, վոր մի տեսակ հիգնու կան ժպիտ ակամա ծամածոում ե զեմքս Վոչնչություն. վոչնչություն. վոչնչություն, — արտասանում եմ ինքս ինձ և զգում եմ, վոր սրտիս մեջ այլ ևս վոչ մի վիշտ, վոչ մի դառնություն չկա. մարդկային զգացողական բոլոր կարողություններս կարծես, միանգամից դադարում են գործելուց կամ վոչ մի կարիք չեն ունենում գործելու. Հավատը, հույսը և սերը, վորոնք մարդկային կյանքի հիմունքն են համարվում, կարծես փշվում, չքանում են իմ մեջ և այնուհետև ամեն բանի, մինչև անգամ մեր իշխանության վրա սկսում եմ նայել խորին սառնասրտությամբ, նույնիսկ արհամարհանքով... Սակայն բարեբախտաբար, թե դժբախտաբար, այդ յերկար չի տևում, սակավ տև սակավ այդ տարրելնակ դրությունից դուրս եմ դալիս:

վորի միջոցին չերբեմնակի սարսափի նման մի տեսակ անբացատրելի սարսուռ ցնցում է վողջ մարմինս, կարծես մի ինչ վոր վոճադործութուն լինիմ կատարած... Ի վերջո, առաջվա վիշտն ու դառնութունը նորից պաշարում են ինձ, հոգիս նորից ընկձվում է, նորից սկսում եմ տանջվիլ... Վորքան դարձանալի չե մարդկային հոգեկան աշխարհը, վորքան մութ, վորքան անբացատրելի և անխմանալի խորշեր ունի նա:

Հորս դրութունը նույնն է, ինչ վոր առաջ: Նա բոլորովին խելագարված է, բայց նրա խելագարութունը շատ հանդարտ է, վորի պատճառը, կարծում եմ, անդամալուծութունը պիտի լինի. չի կարողանում ազատ շարժեմներ գործել կամ ազատ խոսել: Սակայն վերջին որբեւձեւնափայտի կամ իմ և մորս սգնությամբ կարողանում է կամաց մահի գալ տանը, հաղիվ շարժելով վտանները: Նա վոչ վոքի չի կարողանում ճանաչել. պատահում է յերբեմն, վոր մայրս կամ չեղբայրներս մտնում են նրա մոտ, սկսում են խոսել նրա հետ, հարցնում են՝ ճանաչո՞ւմ ե իրենց. նա անթարթ, կարծես ամենաչն մտառությամբ նայում է նրանց դեմքին, առողջ ձեռքում միշտ խաղացնելով թաշկինակը, դեմքը շրջում է նրանցից և չի պատասխանում: Ինձ էլ չի ճանաչում, բայց ինձ հետ սիրով և քնքուշությամբ է խոսում: Յերբ մտնում եմ նրա մոտ, ինչպես նկատում եմ, ուրախանում է, բայց չեթե ամբողջ որով չերեւում ել աչքին, չի հիշի: Խոսակցությունը անմիտ է և անկապ, հարցերին պատասխանում է, բայց վոչ աչն, ինչ վոր ուղղակի ալի հարցերին է վերաբերվում, ալլ բոլորովին ուրիշ բան: Ինձ միշտ սիրուն աղջիկ է անվանում, անունս մոռա-

ցել է և, չնայելով, վոր ամեն անգամ հիշեցնում եմ անունս, ասում է և խկուշն էլ մոռանում: Մի անգամ միայն, — աչն էլ հաղիվ չերկու բուպե, — ճանաչեց ինձ և լաց չեղավ: Սակայն վերջին որերումս, ինչպես նկատում եմ, ուղքը քիչ-քիչ սկսում է գլխին դալ, անցյալից մի-մի բան հիշում է և նույն բուպեին էլ մոռանում, իսկ առաջ բոլորովին վոչինչ չեր հիշում: Այդ ինձ հույս է տալիս, վոր վերջ ի վերջո դուցե առողջանաւ: Բժիշկն էլ հույս է տալիս, բայց ասում է, կառողջանա վոչ բոլորովին: Թող, Թող ինչպես կուղե առողջանա, միայն թե ներկա դրության մեջ միշտ վերջը չտեսնեմ նրան: Դու չես կարող չերեւակայել, անգին քույրիկ, թե ինչ սոսկալի, ինչ անտանելի տանջանք եմ կրում չես, չերբ ամեն անգամ, մտնեով նրա մոտ, հանդիպում եմ նրա միշտ անմառերեն ժըպտող հայացքին և լսում եմ նրա նույնքան անմիտ թոթովանքը...

Անցյալ որն երբ ինչպես միշտ, նույնպես և այդ առավոտ մտա նրա սենյակը: Մորս և ծառայի ողբնությամբ արդեն հագնվել և լվացվել եր (առավոտները նա միշտ վաղ է դարձնում. առհասարակ շատ քիչ է քնում): Յերբ ներս մտա, նստած եր մահճակալի վրա և թաշկինակն՝ իր սովորության համեմատ, խաղացնում եր ձեռքին: Ինձ տեսնելուն պես դեմքը խոժոռեց (այդ առաջին անգամն եր, վոր ինձ ալիպես եր հա՞ղիվում) և հետո, չերկի ճանաչելով, ժպտաց և, բարեկու փոխարեն, թաշկինակը քնքորեն իմ կողմը դրեց, Իսկույն բռնեցի թաշկինակը, նախքան գետնի կընկներ, և նստեցի նրա մոտ, մահճակալի վրա:

— Հայրիկ, ի՞նչպես ես ուսուցի, — հարցրի՝ թաշկի-
նակը տալով նրան։

— Լավ եմ, — պատասխանեց իր մշտական, բայց
աչա սնգամ, կարծես, ամոթխած ժպիտով և թաշկի-
նակը նորից սկսեց խաղացնել ձեռքին։

Հարցիս տված ուղղակի պատասխանն ինձ շատ
ուրախեցրեց։

— Բայց ի՞նչդ ե ցավում, հայրիկ, — հարցրի, այս
անգամ, կամաց գրկելով նրա մեջքը։

Նայեց դեմքիս Այլիս չիր ժպտում։

— Ի՞նչ, — հարցրեց կարծես, խորին մտառությամբ։

— Ասում եմ՝ ի՞նչդ ե ցավում, վճռեցիդ ե ցավում,
նորը հառաչեց և հայացքը դարձրեց գեպի լուսա-
մուտք։

— Շատ վատ, շատ վատ, — արտասանեց կամաց,
աչնքան արտառուչ ձայնով, վոր աչքերս լցվեցին
արտասուքով։ Յես ալիկի ամուր գրկեցի նրա մեջքը
և յիրկար ժամանակ վոչի՛չ չկարողացա արտասանել
նա թաշկինակն ալիս չիր խաղացնում ձեռքին և
կարծես արտաբանական մեջքն ուղղված, շարու-
նակ նայում եր դեպ լուսամուտք։

— Հայրիկ, ինձ չես ճանաչում, — հարցրի վերջապես։

Նորից նայեց ինձ, կարծես, աշխատելով մտաբե-
րելու, թե ո՞վ եմ։

— Վոչ, — պատասխանեց միայն։

— Յես Աննան եմ, հայրիկ, յես քո աղջիկն եմ,

— բացականչեցի։

— Յես աղջիկ չունեմ, անտարբերությամբ ար-
տասանեց և դեմքը նորից դեպի լուսամուտք դարձրեց։

— Ունեմ, ունեմ, ունեմ, հայրիկ, ի՞նչպես չես ունեմ

աղջիկ, — այդ յես եմ, յես քո Աննան եմ, մի՛ թե ինձ
չես հիշում։

Նա նույն անտարբերությամբ գլուխը շարժեց միայն
և վոչինչ չպատասխանեց։ Հուսահատությամբ, վշտից
և անզորությամբ յայնից պատրաստ էլի աղիողորմ լաց լի-
նելու, բայց կարողացա զսպել ինձ։

Յիրկար ժամանակ մենք լուռ ելինք։ Առաջվա անո-
րոշ մտախոհությամբ շարունակ նայում եր դեպի լու-
սամուտք, իսկ յես անթարթ նրա դեմքին։ Վորքան
քաղցր բան եր հիշեցնում ինձ այդ պահի, այդ գրեթե
վոչ, այդ սիրուն, այդ փափուկ, քաղցր, միշտ ժպտող
դեմքը, վոր առողջ ժամանակ (հիմա ել) նայողին,
կարծես, գգվում, փափուկում եր և ակամա քարշում
դեպի ինքը, սիրեցնել տալիս իրեն։ Յիրակալությանս
մեջ կենդանի կերպով և գիծ առ գիծ ներկայանում ելին
նրա աչքան ծիծաղելի ծամածռություները, վոր նա
տալիս եր իր դեմքին կատակ անելիս։ Վորքան սու-
ղում ելին նրան այդ ծամածռություները, վորքան
շնորքով եր անում նա իր կատակները և վորքան
սիրում ելի այդ... Հինց վոր սկսում եր իր կատակ-
ները, յես սկսում ելի ծիծաղել ծիծաղում ելի անդա-
դար, մինչև վոր մարմինս թուլանում եր, սիրտս ցա-
վում և աչքերս ջրակալում ելին։ Մի անգամ նստած
ելի դաշնամուրիս առաջ և նվագում ելի, յերբ հան-
կարծ, կիտած հոնքերով շտապով ներս մտավ և մո-
տեցավ ինձ։

— Աննա, քեֆս խաբար ե, — ասաց, իբրև մի անա-
խորժ բանից նեղացած. — թե արեդ կսիրես վեր կաց,
ուզում եմ «Բեթսևեմի սենատն» ամել։

«Բեթսևեմի սենատն» բառերի գիտությամբ այդ

աղաւաղված արտասանութիւնը լսելով, թողի դաշնամուրը ստեղծութիւնը և ծիծաղից թուլացաւ։ Նա սկսեց ծաղրել ինձ՝ իմ ծիծաղիս նմանեցնելով։ Դրանից ծիծաղս ավելի սաստկացավ։ Նա նույնպէս սաստկացրից իր նմանողական ծիծաղը։ Յիս չկարողացաւ դիմանալ, վեր թռաւ և՝ կուրծքս բռնած՝ դուս փախաւ սենյակից։

Այն, ինչքան լավ ժամանակ եր այդ ինչքան յերջանիկ եր նա, ինչքան յերջանիկ եյի լեւ, ինչքան յերջանիկ եյինք մենք ամենքս... Իսկ ամիս... ամիս... Յերջանիկ, բայց անդառնալի անցյալի և թշվառ ներկայի դառն դիտակցութիւնը հանկարծ աչնպիսի սաստկութեամբ ճմլեց սիրտս, աչնպէս ճմլեց, վոր չեմ հասկանում, թե ինչպէս կարողացաւ դիմանալ այդ անասելի տանջանքին։ Յերկար չկարողացաւ մնալ նրա մոտ. արտասուքն արդեն խեղդում եր ինձ. դուրս յեկա և ինչպիսի՞ դառնութեամբ վողբացի մեր յերջանիկ, անդառնալի անցյալը...

Ընդունիր վողջուչնս, իմ անդին քուլրիկ։

Քո Աննա Սարոյան.

Ը

Թիֆլիս, 14 դեկտեմբեր 1880

Սիրելի Հռիփսիմե,

Հորս ցավալի դրութիւնն աչն աստիճան դբադացում եր ինձ, վոր մեր ընտանիքի մլուս անդամներին մասին վերջին անգամներս փոշինչ չեյի գրում քեզ։ Բայց նախ պետք ե ասեմ, վոր հորս դրութիւնն մեջ փոշ մի փոփոխութիւն չի կատարվել դեպի լավը։ Նա դարձյալ վողվոքի չի ճանաչում։ Մայրս, վոր սկզբնե-

րում ստատիկ վշտանում եր և համարյա միշտ լաց եր լինում, այժմ, կարծես, հաշտվել ե իր դրութիւնն հետ, և այլևս վոչ մի արտուշ չեմ լսում նրա բերանից։ — Նա, կարծես, տեղն ու տեղը ստեղծել ե։ Ամեն ոք վաղ առավոտյան անում ե հորս մոտ, հազցում ե, լլացվել ե տալիս նրան, թեյ ե խմեցնում, ձեռքից բռնած՝ սենյակում մի քանի անգամ անց ու դարձ անել ե տալիս, կեսորին իր ձեռքով ճաշ ե ուտեցնում և յերկու լոյան դարձյալ թեյ, գիշերը հանում պառկեցնում ե քնելու, և այդ բոլորը կատարում ե լուռ. չերբեմն միայն խոր հոտաչում ե։ Նա առ անգամ գիշերները լուսացնում ե հիվանդի մօտ՝ աթոռի վրա, չնայելով թախանձանքիս, վոր այդ պաշտոնի կատարումը ինձ թողնի։ Ամեն անգամ, քանի նայում եմ նրա գունատ, նիհարած դեմքին և անկենդան աչքերին, վշտից և կարեկցութիւնից սիրտս ճմլւում ե։ Յերեակալում եմ, թե վորքան մեծ պիտի լինի աչն լուռ վիշտը, վոր բուչն ե դրիկ նրա սրտում։

Սակայն միայն հորս դրութիւնը չի, վոր նրան այդպէս տանջում ե։ Դրիգորի դրութիւնն ել պակաս մաստանջութեան առարկա չե նրա համար։ Նամակներիցս մեկի մեջ, կարծես, գրել եյի քեզ, վոր Գրիգորը հազում ե և բժիշկների խորհրդով առժամանակ դադարել ե գիմնազիոն հաճախելուց։ Իսկ այժմ պիտի ասեմ, վոր նրա դրութիւնն ել վատացել ե։ Սկզբներում նրա հազը թեև բոլորովին կտրվեց, բայց չերկու շաբաթից հետո նորից լույս ընկավ և մինչև այժմ ել շարունակվում ե՝ որ որի վրա սաստկանալով, աչնպէս վոր, վոչ գիշերը քուն ունի, վոչ ցերեկը հոնգիստ։ Ուսումը շարունակելու մասին առայժմ կարելի չե մտածել ան-

գամ: Հորս դրութեան հետ լիս համարյա հաշտվել եմ, բայց այժմ սկսել եմ մտաւորանել ինձ Գրիգորի դրութունը, և այդ տանջանքը պակաս տանջանք չեմ Յեթե տեսնես, թե վորքան նա փոխվել ե, և լսես նրա հազը...

Յերեկ առավոտյան ժամը տասն ե մեկն էր. բայց նա դեռ չէր վեր կացել անկողնից. Չնայելով, վոր ցուրտն ու խոնավութունը ստիպում են նրան տանից դուրս չգնալ, բայց առավոտնորս նա միշտ էր ժամանակին էր վեր կենում և որվա ընթացքում համարյա յիրեք չէր պառկում անկողնում, վորքան էլ իրեն թուլ զգար. բայց այդ որը, ինչպես տեսցի, մինչև այդ ժամանակ դեռ չէր վեր կացել անկողնից: Փորը ինչ վախեցած. ներս մտա նրա սենյակը: Նա պառկած էր հանգիստ չիրելը դիպել պատն ալած: Կարծիքի, թե քնած է, այդ պատճառով, վորպեսզի չանհանգստացնեմ նրան, զրուշուրթյամբ մտա: Նրա մահճակալին: Բայց նա քնած չէր. նրա աչիքը բաց էլին և, ինչպես յերևում էր, անձնատուր էր չեղել մտածութան: Կամաց խոնարհվեցի նրա դեմքի վրա. նա տեսավ ինձ, բայց մնաց նույն դրութեան սեղ:

— Գրիգոր, ինչպես ես, — հարցրի կամաց:
— Լավ եմ, քուլիկ, — պատասխանեց շատ հանդարտ ձայնով:

— Բայց ինչո՞ւ մինչև հիմա պառկած ես:
— Վեր կացա, բայց շատ ցուրտ է, նորից պառկեցի: Յես մնացի խոնարհված նրա դեմքի վրա. Նա այնքան հանգիստ էր, վոր կարծես չէր շնչում:
Գրիգոր, ինչ ես մտածում, — հարցրի չերկար լռութունից հետո:

Իր հանգիստ հայացքն ինձ դարձրեցի:

— Յես:

— Այո:

— Յես վոչինչ չեմ մտածում:

Շուտ յեկավ մեջքի վրա և ուղղակի նայեց աչքերիս:

— Ինչո՞ւ աչքերդ միշտ այդպես կարմիր են, — հարցրից:

— Աչքերս կարմիր չեն. — փոքր ինչ շփոթված, բայց վորքան կարելի էր հանգիստ ձայնով պատասխանեցի լիս, վերամակով ծածկեցի նրա բաց կուրծքը: Նրա դեմքը դժգոհութեան արտահայտութուն ստացավ:

— Ե՛հ, Աննա, դու քեզ ամենեկին չես խղճում, — արտասանեց տխուր ու մեղմ հանդիմանութեամբ, և նույն րոպեին սաստիկ չոր հազը կարծես պատռեց նրա թոքը: Շուտ յեկավ պատի կողմը, գլուխը քիչ բարձրացրեց բարձի վրայից, հազաց, հազաց և անկողնի տակից հանելով թաշկինակը, թքեց վրան: Սարսափեցի: Թաշկինակի վրա արչուն տեսա, վոր առաջ չերեք չեցի տեսել:

— Գրիգոր, այդ ի՞նչ է, — բացականչեցի ակամա:
— Ի՞նչ է, — հարցրից հազիվ հանգստացած, բայց սաստիկ թուլացած ընկավ բարձի վրա:

— Արցուն ես թքում:

Ե՛հ, հիմար բան է, — պատասխանեց, իբրև թե արհամարհանքով, — արժե ուշադրութուն դարձնել:

— Վաղճուց է, վոր արչուն ես թքում:

— Վաղճուց է:

Անունն սիրով և միևնույն ժամանակ սարսափած, մի ձեռքով կամաց զրկեցի նրան. զգում էի, թե ինչ-

պես սիրտս մարում եւ վռչինչ չկարողացա արտասանել: Նա կարծես հասկացավ, թե այդ բոլորին ինչ անցավ մտքովս և ինչ եր կատարվում իմ մեջ, Նա շատ տխուր ու մեղմորեն ժպտաց, և չեւ կլանքումս չեւ մոռանալ այն հայացքը, վոր նա այդ ժպտի հետ ձգեց իմ դեմքին: Բայց նա վռչինչ չարտասանեց. միայն ձեռքը հանեց վերմէկի տակից և կամաց, քնքշորեն ուղղեց ճակատիս վրա թափված մազերը:

— Այսոր հայրիկի մոտ յեղե՛լ ես — հարցրեց չերկար լուրթյունից հետո:

— Յեղե՛լ եմ:

— Ի՞նչպես ես:

— Ինչպես առաջ:

— Քեզ դարձյա՛լ չճանաչեց:

— Վոչ:

— Մեղանից վոչ վոքի անունը դոնե չի՞ տալիս:

— Վոչ:

— Մայրիկին ե՛լ չի ճանաչում:

— Վոչվոքի:

— Ի՞նչ ե խոսում:

— Համարչա վոչինչ, միշտ լուռ եմ:

— Յերեկ չի կարողանում խոսել:

— Յերեկ:

Յերկուսս ել լռեցինք:

— Ինչո՞ւ յիս ինձ այդպես նայում, քույրիկ, — հարցրեց նա, լուրթյունը խզելով:

Հանկուրծ զգացի, վոր արտասուքը խեղդում և ինձ: Արագությամբ համբուրեցի նրա ճակատը, թողի և ուղղվեցի դեպի դուռը:

— Աննա, — կանչեց լիտիցս: Կանգ առա, առանց նրա կողմը նայելու: — Մայրիկին վռչինչ չասես:

Հասկացա, վոր խոսքը արյան մասին եր:

— Ձեմ ասի, — պատասխանեցի վորքան կարող եյի հանգիստ ձայնով, վոր, սակայն չաջողվեց ինձ, և շտապով դուրս գնայի: Յով այդ ժամանակ թե վորքան և ինչպես լաց յեղա, սիրելի քույրիկ, դու մասին լուռ եմ: Միանգամից սրտիս մեջ վերվեց բոլոր, բոլոր հույսս...

Քո Աննա Սարոյան.

Թ

Թիֆլիս, 21 դեկտեմբերի 1880

Իմ սիրելի Հովհաննիս:

Ձեմ հիշում վոր բանաստեղծն ե ասում — «Թշվառությունը մենակ չի դալիս», և այդ ճիշտ ե: Մեր անկումը վորքան թշվառություններ բերեց իր լիտից և. ո՞վ գիտե, դեռ ելի վորքան ե բերիլու: — Հայրս անդամալույծ չեղավ և խելագարվեց, Գրիգորի դրությունն որ որի վրա սկսեց վատթարանալ, մայրս վոտի վրա հալվում ե, իսկ այժմ հերթը հասել ե մյուս յերկու չեղրայրներին: — մեծին, Արշակին, ահա չերբորդ շաբաթն ե դնում, ինչ հեռացրել են պաշտոնից՝ արքեպիսկոպոսի համար, իսկ փոքրին — Գորեգինին վանդել են ուսումնասիրից ծուլության համար: Դրանք ել պակաս թշվառություններ չեն մեր ներկա դրության մեջ, մանավանդ առաջինը՝ մեծ չեղրորս անպաշտոն մնալը, վորովհետեւ մեր ամբողջ ընտանիքի միակ հույսը նա չեր: Մեր նախկին արատությունից դեռ ելի մի բան չեր: Մեր նախկին արատությունից դեռ ելի մի բան չեր: Բայց ե մեզ և մենք դեռ բոլորովին նեղը չենք ըն-

Դեռ, բայց չեմք աւել «ի բանն» եւ կհատնի եւ չբաժնու-
րուի թուեմ (նով գիտեմ, գուցե ծալրահեղ աղքատութեան
նք) ներս մտնի մեր տուն, այն ժամանակ ինչ պիտի
անենք, ինչո՞վ պիտի ապրենք, ինչո՞վ պիտի կերակրու-
վենք... Այժմից արշուես պաղում ե, դառն, անտանելի
դառն մտածմունքներ ճնշումն են հոգիս. չերակայում
եմ, թե մոտիկ ժամանակներում ի՞նչ սոսկալի վիճակ
ե սպասում մեզ: — Աղքատութեան... Անգլիացի քույրիկ,
արդո՞ք հասկանում ես, թե ինչ ե նշանակում աչք բանը՝
մեզ համար: — Աղքատութեանը միշտ չերակայում եմ
վորպիս հազար գլխանի մի հրեշ. վորք մեզ ի՞նչ ստոր
գրկի մեջ առած, ի՞նչ սարսափելի ժանիքներով դժո-
խալն անհաղ բաւականութեամբ կամաց-կամաց պի-
տի քաղի մեր հոգին, Վո՛հ, հազար անգամ ավելի լավ
ե, վոր մարդ առաջուց մեռնի, քան մի որ անգամ զգա
իրեն աւել սոսկալի հրեշի գրկի մեջ, ապա թե վո՞չ մարդս
ամբողջապես յերկաթից պիտի լինի կաղմված, վոր-
պեսզի կարողանա տանել դրա բարոյական ե ֆիզիկա-
կան բոլոր հալածանքները: Գուցե խոսքերս քեզ
չափազանցութեան թվան, սիրելի քույրիկ, գուցե աղ-
քատութեանն իսկապիս այնքան եւ սարսափելի չե,
ինչպիս չես եմ նկարագրում, բայց չես ուրիշ կերպ
չեմ կարող յերկակայել. ինկատի ունեցիր, թե մինչեւ
այժմ ինչպիս եմ մեծացել, կենսական ինչպիսի պայ-
մաններում ե այսուհետեւ ինձ ինչ ե սպասում, ինչ-
պիսի կյանք: Մանկական հասակիցս չեմ շրջապատված
եմ չեղել դայակներով ե աղախներով. չես չերեք
չեմ իմացել, թե ինչ ե նշանակում չոր կամ սե հաց.
կերակուրս միշտ թարմ ե չեղել ե ամենահամեղ խոր-
տիկները: Յերբ հագուստիս վրա մի աննշան յուղ ե

կաթիլ կամ ծայրը փոքր ինչ պատովել, ալիս չեմ
հագել այն: Յերբ՝ մազազինների առաջով անցնելիս,
նրանց ցուցանակների վրա դարստած իրեղեններից
մի վորիցի բան հա՞մանել եմ, նույն որը դա իմա ե
չեղել: Յերբ մի վորիս ինձ պիս հարուստ որիորդի հա-
գին տեսել եմ մի վորեւ նորաձե շրջապատ, զիտարկ
կամ մի ուրիշ բան ե հա՞մանել մի քանի որից հետո
չես ի՞նչ ունեցիլ եմ այնպիսին: Մի խոսքով՝ չես միշտ
ապրիլ եմ լիութան ե փափկակեցութեան մեջ: Բայց
հանկարծ այդ բոլորից հետո — ծայրահեղ թշվառու-
թեան, ծայրահեղ աղքատութեան, սե, չոր հաց — ե
այն վո՞չ միշտ: — մութ սենյակ, անվերջ աշխատանք,
մերկութեան, ցուրտ, հիվանդութեան, անվերջ զրկանք-
ներ, վիշտ, տառապանք, լաց, վորք, հալածանք, ար-
համարժանք, սառ կարեկցութեան, վիրավորանք, ամոթ,
անպատվութեան, անզոր բարկութեան, անպաշտպա-
նութեան, տանջանք, անվերջ տանջանք... Վո՛հ, բա-
ւա՞կան ե, չերեակայելով անգամ կարելի չե խիղազա-
րկել...

Ա. Ս.

Ժ

Քիֆլիս, 2 հունվարի 1881

Միրելի Հոփսիմե,

Ահա ե նոր տարին: Յեկավ ե չուրաքանչյուրի հա-
մար նվիր բիրեց այն, ինչ վոր նա առաջ ել ուներ —
չերջանիկներին՝ նոր չերջանկութեան, ուրախացողնե-
րին՝ նոր ուրախութեան, ժպտողներին՝ նոր ժպտներ,
իսկ թշվառներին՝ նոր թշվառութեան, տանջվողներին՝
նոր տանջանքներ, արտապնդներին՝ նոր արտապնդ...

Յուրաքանչյուրին՝ լուրրո՛ւ — Այնպէս ի սկզբից մինչև աշխարհի ընթացքը տարիներն ալիքի տակ են, ալիքի տակ են կենում: Այնպէս ժամանակն իր հավիտենական ընթացքի ալիք վորով շրջանառութիւնների սկզբնավորութեան մեջ միայն հաստատում է այն, ինչ վոր ցանկ են այն անշեղ, անիմանալի որոնքները, վորոնք ընդհանուր անուշով կոչվում են բաղդ: Յեւ զի մարդիկ նախապաշարմունքներով են նայում նոր տարու վրա. ազա՛ն չերշնիկները նոր վոսկի ժամեր են չեղողում, կարող թշնամները — մի քիչ պայծառ բոսիներ: Յերշնիկներ, դուք ստանում եք ձերը, բայց, թշնամներ, ինչո՞ւ դուք ստանում եք դարձալ մէջ, ինչ վոր արդեն ունեք: — Յուրաքանչյուրին՝ լուրրո՛ւ, — հանդիսավոր կերպով սպաղակում է անտարբեր ճակատագիրը՝ անհոգ նոր տարու հետ զուգընթաց սլանալով աշխարհի մի ծալից մյուսը:

Մենք էլ ստացանք մերը, այսինքն՝ նոր թշնամութիւն, նոր արտասուք, նոր տանջանքներ... Վե՛հ, լիթե կարողանալի գոռոզ սրտով և խորին արհամարհանքով նայել անամոթ նոր տարու զգլիկի ժպտներին, յիշե՛ք կարողանալի արդիւն ինչ մոռնալ զիտակցութեան մեջ, — չես վիրվորված հպարտութեամբ կնայի ինչ լիթ չերեսին, անտարբերութեամբ կշրջի ինչ նրանից դեմք և սիրելի տանջանքներս՝ կփայտալի ինչ նրանց սրտի մեջ և հերոսաբար կտանի ինչ նրանց, բայց մարդկային հոգեկան կազմը կամքին յերբեք չի հպատակում. նա գործում է աչնակ, ինչպէս թեւադրում են նրան բնութեան անկախ որոնքները:

Վե՛հ, թշնամ մարդ, ինչ մեղք ես գործել...

Յերբեք, նոր տարու առաջին ուրը, առավոտվանից

փակվիցի սենյակում և վորով որը մտադիր չիլի դուրս գալու այնտեղից: Նոր տարին կատաղ լիթյան և առեւթյան մի աչնակի զգայմունք եր ներշնչել ինձ, վոր յես այդ ուրը կատարելապէս վոչ վոքի չիլի ուզում տեսնել, — վո՛չ հորս, վո՛չ մորս, վո՛չ չեղբայրներիս, վո՛չ վոքի. չես ուզում ելի կենտրոնանալ միայն իմ մեջ, յես ուզում ելի մոռանալ ամենքին և ամեն ինչ... Ի՞նչ է ուզում ինձից նոր տարին, — ասում ելի ինքս ինձ, յերբ չես նրանից վոչինչ չե՛մ ուզում: — Յեւ, իրավ, չիթե հաստատապէս գիտենալի — և այդ հնարավոր լինել, — վոր նոր տարին այդ ուրը պիտի վերադարձներ ինձ վաղաթախ վոսկի անցյալս, չես կմերժելի և ներկա թշնամութեան մեջ ինձ չերշնիկ կհամարելի, չիթե այսօր նա անցնել մոտով և ուզք չգարձներ վրաս, իրր թե աշխարհի չերեսին այդ ուրվ հազարավոր մեռածներից մեկն էլ չես եմ: Յեւ կհավատաս արդիւն, քուրիկ, այդ ժամանակ չես ինձ բնավ թըշվառ չիլի դու: Արդիւն այդ նրանից եր, վոր չես չափից դուրս թշնամ ելի, թե՛ նրանից, վոր նոր տարու դեմ սաստիկ կատաղութեան զգացմունք եր զարթել իմ մեջ, — չգիտեմ, միայն այս ճամարիտ է, վոր յես այդ ժամանակ առաջվա պէս չիլի տանջվում: Մի տեսակ կաշկանդում եր տիրել ինձ, չես ինձ վեհանք, ստանալի ելի դու: Կարծես մեկն ինձ սաստիկ վիրավորել եր, և չես յերբեք չիլի կարող նրան ներել: Յես հպարտանում ելի դրութիւնովս, և աշխարհ զգում եմ, թե ինչպիսի արհամարհանքով ելի նայում մինչև անգամ ինձ շրջապատող առարկաներին:

Ուրը շատ տխուր եր. չերկիրքը պատած եր այն ծանր, միակերպ մոխրագուշ մառախուղով, վոր նա-

յազի վրա ծուլութուն և քուն ե բերում: Չլուծը դա-
լիս եր սաստկո թյամբ. նրա փաթիլներն՝ անթիվ
համատարած ճանճերի նման ողի մեջ միմյանց խառն-
վելով, և՛ կարծես գո՛ իրենց վիճակից, թեթև կերպով
թափվում ելին գետին: Քամու թեթև շու՜նն ընդհա-
նուր հոսանքից յերբեմն շեղում եր մի քանի փաթիլ-
ներ և հազիվ լսելի ձայնով խփում եր լուսամուտիս
ապակիներին: Սենյակումս ցուրտ եր. վառարան վա-
ռում ենք միայն հորս և Գրիգորի սենյակում: Շալի
մեջ փաթաթվելով, վերցրի Դոստոևսկին և սկսեցի
կարդալ, թեև կարդալու ամենևին ցանկութուն չու-
նելի: Յես ուզում ելի մի կերպ սպանել այդ անտանելի
որը և դրա համար պատրաստ ելի ամեն բան անել:
Դոստոևսկին չես յերբեք չեմ սրել. առաջ մի քանի
անգամ փորձել ելի կարդալ և ամեն անգամ ել հոնց
առաջին յերեսների վրա ձանձրացել, ու շարունակ ելի մի
կողմ, բայց այս անգամ — չգիտեմ ինչո՞ւ — նա զրավեց
ինձ: Թեև սկզբում կարդում ելի մեքենայաբար և կար-
դացածիցս համարա՞ վոչինչ չիլի հասկանում, բայց
հետզհետե մտառութունս լարելով, այնպիսի հետաքրք-
րությամբ սկսեցի կարդալ, վոր իվերջո բոլորովին
անձնատուր յեղա ընթերցանությանս: Չգիտեմ վորքան
ժամանակ եր, վոր կարդում ելի, յերբ սենյակիս դռն
բացվին ուշադրութունս իր կողմը գրավեց: Ներս
մտավ սայրս: Նա նուշնն եր, ինչչես տեսնում ելի
նրան ամեն որ. — նուշն անզգա քալելածքը, նույն
մեքենայական շարժումները, դեմքի նուշն մեղած ար-
տահայտությունը. միայն այս անգամ նրա աչքերն
ափելի սեծացած ելին դեմքն ափելի գունատ եր: Ամեն
տարի կաշանդի ուրը միշտ, ինչպես հարկն ե, առաջին

անգամ չես եմ մտիլ մորս մոտ՝ շնորհավորելու նրա
նոր տ. րին, բայց այս անգամ, չերևի հասկանալով
դուրսիցնս և տեսնելով, վոր չես չերկար ժամանակ
սովորությանս համեմատ չեմ մտնում իր մոտ, նա
առաջինն ինքն եր պալիս ինձ մոտ: Նրա դեմքին նա-
յելով, իսկույն հասկացա, վոր այդ աչքակն ե: Նա մո-
տեցավ ինձ:

— Շնորհավոր նոր տարի, աղջիկս, — արտասանեց
դողդոջուն ձայնով, գրկեց ինձ և համբուրեց ճակատս:
Այդ րոպեին հանկարծ չգիտեմ ինձ ինչ պատահեց,
միայն քիչ հետո զգացի, վոր ամբար, ամբար սեղմում
եմ նրա մեջքը ձեռքովս, դեմքս ծածկել եմ նրա կրծ-
քի մեջ և դռն, անտանելի դռն արտասուքները
խեղդում են ինձ: Ո՞ւր չբացավ արդյոք առաջվա սառ-
նասրտութունս, անտարբերութունս, կատաղութան
և ատելութան դժոխքներս, — աղպիսի բան այլևս
չիլի զգում. զգում ելի միայն առաջվա ինձ ծանոթ
վիշտը, վոր այս անգամ կրկնապատիկ սաստկությամբ
եր ձմում սիրտս:

Մայրս իմ զլուխն առիլ եր իր ձեռքերի մեջ, և չես
զգում ելի, վոր նա՞ նուշնպես արտասվում ե և քնքշո-
րեն համբուրում մազերս՝ Վերջապես զսպեցի ինձ, խողի
նրա մեջքը և նախցի դեմքին: Նա նուշնպես թողեց
ինձ:

— Ինչո՞ւ հանդստացած սիրտս նորից վրդովեցիր,
— ասացի ակու ա զփկամությամբ. և զգացի, վոր ձայնս
այնպես չի հնչում, ինչպես ամեն որ խոսում ելի նրա
հետ:

Նա, ըստ չերեութիւն, հասկացավ, թե դրանով ինչ
ելի ուզում ասել. կամաց, շատ կամաց հառաչեց և,

յերևի ծանր րոպեն ավելի չձանրացնելու համար, վռնիչ չպատասխանեց, այլ միայն հարցրեց:

— Ինչո՞ւ չես այս ցուրտ սենյակում նստել. խո կմրսես:

— Յես վճռել եմ այստեղ այս սենյակից բոլորովին դուրս չգալ. — ինքս ել չիմանալով, թե ինչ բանի համար՝ րարկացած պատասխանեցի և Դոստոևսկին նորից ձեռքս առա:

— Յես քեզ ի՞նչ եմ արել, վոր ինձ վրա բարկանում ես, Աննա, — կարճ լռութունից հետո ասաց մի ախպիսի անմեղ և տխուր չեղանակով, վոր կարծեցի, թե սիրտս հաղար կտոր արին:

— Իսկ չե՞ս քեզ ինչ եմ արել, վոր ինձ այսպես տանջում ես, — աղաղակեցի, գիրքը շարժելով հատակի վրա և, դիմքս ծածկելով ձեռքերիս մեջ, սաստիկ ցնցողաբար լաց չեղա:

— Յերբ վոր այդպես ե, դուրս կգնամ, — կարծես ներդողթյուն խնդրելով, ասաց և ուղղվեց դեպի դուռը:

— Դու ինձ չես հասկանում, մայրիկ — բաղականչեցի յես՝ խղճահարված և անտանելի տանջանքով: — Յես բարկանում եմ վո՞չ թե քեզ վրա, — դու ինձ ի՞նչ ես արել, իմ խեղճ, իմ քաղցրիկ մայրիկ, — այլ բարկանում եմ... ինձ վրա, միայն ինձ վրա... հիմարությանս վրա, բնավորությանս վրա, մտածմունքներիս վրա, տանջանքներիս վրա...

— Աննա, սիրելիս, — իբր մեղմ, տխուր, փաղաքշող ձայնով արտասանեց նա, — չեթե քեզ չես խղճում, գոնե ինձ խղճա: Ներկա դրությունս միթե բաղականչե, վոր ուզում ես նոր հոգսեր և տանջանքներ ել

պատճառել ինձ: Տեսնում ես ինչ եմ դառել այս մի քանի ամսվա մեջ...

— Այլևս չեմ անի, անգին մայրիկ, ների՛ր ինձ, — բացականչեցի և անհուն սիրով փաթաթվեցի նրա վզով:

Այդ րոպեին ի՞նչ չէի անի, ի՞նչ զոհաբերություններ, միայն թե նրան հավատացրած լինիլի, վոր նրա լուրաքանչյուր տանջանքն ինձ համար հաղաբավոր տանջանքներ արժե:

Նա ձեռքով կամաց փաղաքեց գլուխս և ասաց.

— Աննա ջան, մտած՛մունքների անձնատուր մի լինիր և խուսափիր մեղակությունից: Ինչո՞ւ այստեղ և չես ուզում դուրս գալ... Ավիլի լավ չի՞ լինի, վոր գնաս Գրիգորի մոտ և խոսես նրա հետ կամ թե, չեթե ուզում ես կարգի, կարգաս նրա մոտ, վորպեսզի նա չեկ ղբաղվի. խեղճը պառկած ե մենակ:

— Դու գնա, մայրիկ, լես ել իսկույն գալիս եմ, — շտապով ասացի՝ թողնելով նրան: — Իսկույն գալիս եմ, գնա:

Նա դուրս գնաց:

Անմիջապես լվացի աչքերս և նստեցի, վորպեսզի սիրտս խաղաղի: Չեյի ուզում, վոր Գրիգորն իմանար, թե հուզվել և լաց եմ չեղել. աղապիտի դեպքում նա ինձ միշտ հանդիմանում եր: Յերբ բաղական հանգրստացա, գնացի նրա մոտ: Բոլորովին հափված՝ նա նստած եր անկողնի վրա՝ և գլուխը ձեռքին հենած, թիկն եր տվի բարձին. բայց իմ մտնելուն պես՝ երստեց ուղիղ և խոր նայեց աչքերիս: Ինձ թվաց, վոր իսկույն հասկացավ, թե ինչ եր կատարվում իմ մեջ, և չնայելով, վոր այս անգամ վոչինչ չասաց ինձ, բայց

նրա հայտքն ել բավական եր, վոր իս շփոթմանի, ինչպիս նրա հանդիմանութունների ժամանակ, Բարենցի և նստեցի նրա մոտ՝ անուշ զրա:

— Շնորհավոր նոր տարի, քույրիկ, — առանց բարեփխ պատասխանելու, ասաց նա մի այնպիսի չղափարով, վորից իսկույն իմացա, վոր դրանով ուզում եր ինձ հասկացնել, թե բարից առաջ անյո պիտք եր ասել և թե այդ ասելն առաջ ինձ եր պատկանում:

— Ախ, դու էլ, — բացականչեցի դառնութեամբ. — ինչ եք տեսել այդ անիծյալ նոր տարու մեջ, վոր ամենքդ ել շնորհավորում եք ինձ:

— Շնորհավոր նոր տարի, քույրիկ, — կրկնեց նա առաջվանից ավելի հաստատ ձայնով և ժպտալով մեկնեց ինձ իր ձեռքը:

Յես լուռ տվ նրան իմը: Սեղմեց, հետո համբուրեց և նորից թիկն տվեց բարձին:

— Նոր տարին քեզ ինչ ե արել, Աննա, վոր նրան այդպիս ասում ես, — կարճ լուռ թուռնից հետո հարցրեց նա՝ անթարթ նայելով աչքերիս:

Շփոթմանի, չիմացա ինչ պատասխանել, Իրավ, ինչպե նոր տարին ասում եյի, ինչպ ել չգիտեի:

— Վերոմհետե նախապաշարմունք ե, — հանկարծ և մեքենայաբար պատասխանեցի բերանս յեկածը:

— Ի՞նչը, նոր տարին, թե շնորհավորելը:

— Շնորհավորելը:

Նա ժպտաց և նրա ոյգ ժպիտը, կարծես, ասում եր՝ — ինչպե ես ասում այն, ինչ վոր չես ուզում ասել:

— Միթե նախապաշարմունք չե այն, — նկատեց նա, — վոր այժմ բարենցիք ինձ: Ի՞նչ զանազանու-

թյուն կա առորչա բարեի և նոր տարին շնորհավորելու մեջ:

Յես վռչինչ չպատասխանեցի և աչքերս վայր թողի: Զուգ եյի, վոր այդ միջոցին մի առանձին հայացքով նա անթարթ նայում ե դեմքիս:

— Գիտես ինչ կա, Աննա, — վերջապես խոսեց Դրեգորը շատ խորհրդավոր ձայնով, վոր յես առաջին անգամն եյի լուռ նրանից՝ ինձ հետ ունեցած խոսակցության ժամանակ, — աս վերջին ժամանակներս նկատում եմ, վոր դու ա յես այն չես, ինչվոր առաջ:

Հետաքրքրութեամբ և միևնույն ժամանակ մի տեսակ անբացատրելի չիրկուզով նայեցի նրան՝ լուռ ե ուզում ասել՝ — ակամա հարցրի ինքս ինձ նա ուղղակի և շատ լրջորեն, մինչև անգամ խստորեն նայում եր աչքերիս:

— Այո, նկատում եմ, վոր դու այլևս այն չես, ինչ վոր առաջ, — կրկնեց առաջվա նման, — և ադ պատճառով ուզում եմ քեզ հետ այդ բանի մասին խոսել լրջորեն: Առաջ դու միշտ ուրախ եիր, միշտ անհոգ, միշտ ժպտում կամ ծիծաղում եիր, վոր մի ժամանակ չեյի տեսել, վոր տխուր լինելիք կամ մի վորեկից բանի մասին լուրջ մտածելիք, թեև մեր շուրջը, առորչա կյանքի մեջ միշտ յեղիլ են թեկուզ մեր անձնականութանն ուղղակի չվերաբերող այնպիսի չիրույթներ, վորոնց մասին արժեք և արժեք, վոր ամեն մեկը տրբեր և լուրջ մտածելիք: Մի խոսքով՝ դու առաջ քեզ կատարելապես չիրջանիկ եյիր զգում... իսկ այժմ միշտ տխուր ես, միշտ լացիս լինում, միշտ մտածում ես, մի թեթե ժպտա անգամ այլևս չեմ նկատում դեմքիդ... Այդ բոլորն, իհարկե, աչքպես ել պիտի լինի,

և ուրիշ կերպ չի կարող լինել, վորովհետև դրա համար ունենա ատիթներ, վորոնք բնականաբար քեզ պետք ե այդպես փոխելին: Յե՛վ չես չեմ ուզում ասել, — և հիմարութուն կլինենք, չեթե ասելիքս այդ լինել միայն, — թե ինչո՞ւ առաջ այնպես եյիր, իսկ այժմ — այսպես. վոչ, այլ ուզում եմ ասել և շեշտել, Աննա, վոր այս վերջին ժամանակներս, ինչպես այդ պարզ նկատում եմ, դու շատ ես մտածում...

— Ի՞նչ, — մի տեսակ անորոշ չերկուղով մեքենայաբար հարցրի չես և աչքերս նորից վալր. թողի:

— Այն, — պատասխանեց նա չուր սքանչուր բառն առանձին շեշտելով. — վորին մարդուս խելքը վոչ հասել ե և վոչ կհասնի չերբեք...

Ամբողջ մարմնովս ցնցվեցի. կարծես մի սարսափելի վոճիր լինեցի կատարած և այդ վոճիրը հայտնի յեղավ. նա, ինչպես ինձ թվեց, նկատեց այդ, նստեց ուղիղ, թեքվեց դեպի ինձ և կամաց, կարծես զգուշությամբ, առավ ձեռքս:

— Անգլին քույրիկս՝ — արտասանեց նա հանդիսավոր շշնջունով, վորի մեջ լսվում եր և մի տեսակ պողատանք. — թող կասկածը բնության արարչության և մարդկային կյանքը զեկավարող որենքների մասին չերբեք չմոռենա մանուկ ուղիղիդ: Վոչ մի, կատարելապես, վոչ մի բավարար չեզրակացության շհասնելով, նա ծնում ե լոկ հանցանք: Թող անմեղ սրտիդ մեջ հավատը միշտ մաքուր, միշտ հաստատ մնա, վորպես ջինջ լույսը: Հավատը հույս ե, իսկ հոյսը — կյանք. Յե՛վ գիտե՞ս արդյոք, թե վոճքան ջահել ես դու և այդ հասակուս վոճքան անմեղ պետք ե լինի հոգիդ... Աղոթք անում ես, հանկարծ հարցրեց, գլուխն ավելի մոտեցնելով դեմքիս և ձայնը բոլորովին ցածրացնելով:

— Վոչ, — ակամա դուրս թռավ բերանիցս:

Նա՛ գլուխը տխուր և հանդիմանորեն շարժեց և կարճ լուռությամբ հետո սկսեց բացատրել ինձ, թե ինչ ե աղոթքը և ինչպիսի փրկարար զենք ե նա հոգեկան և բարոյական խաղաղության համար: Յե՛վ այնպիսի համոզեցուցիչ չեղանակով, այնպիսի հանդիսատ պերճախոսությամբ եր նա բացատրում, վոր չես ագահությամբ լսելով հանդերձ մնացել եյի բոլորովին զարմացած, թե ինչպես նրա տակավին յերկտասարդ ուղիղին մատչելի եյին այդպիսի վերացական գաղափարները: Բայց նա կարողացավ ինձ համոզել, և չ'ընկվանից չես զգում եմ, թե մի ծանր բեռ ընկել ե վրայիցս:

Քո Աննա Սարգյան.

ԺԱ

Թիֆլիս, 10 փետրվարի 1881

Սիրելի Հովհաննես,

Դու ել ես մեղադրում ու հանդիմանում ինձ այն բանի համար, ինչ բանի համար վոր մեղադրում և հանդիմանում եր Գրիգորը. նրա ասելով, չես զատ եմ մտածում: Սակայն դու նրանից ավելի խիստ ես զատաբնում իմ այդ վարմունքը. ասելով, թե չես ուղղակի ճաթխատութունս եմ անում, վրանակոխ եմ անում ամբողջ մարդկության ամենասրբազան, անմեքենայի հավատալիքը և այդտեղ բերում ես Գյոթեյի նշանավոր խոսքերը, թե՛ ամառնոց մարդու ամենամեծ չերջանկությունն այն ե, վոր քննելին քննած ունենա, իսկ անքննելին խաղաղ հոգով պաշտեա: Յե՛րեակայում եմ, թե ինչ կլինենք դրութունս, չեթե ապ-

բերիս լինելի միջին դարերում. անշուշտ Հուսիս նման ինձ ել խորուշկ կբարձրացրելին. Կով լիցի, սիրելի քուրբիկ, էոն ուղտ մի շինեք: Մթթե գլխումս խելք ե մնացել. վոր արարքնիրիս համար ինքս ինձ հաշիվ տամ: Ինչո՞ւ չես մտնում դրությունս և ապա թե դատաքննում արարքնիրս: Ամբողջ բարոյական աշխարհըս ճակատագրից ծանր հարված ե ստացել. նա վիրավորված և կատաղած ե. վորպես մի անգոր գաղան, վորին խաղաղ դրության ժամանակ սաստիկ անհանգստացրել են: Հիասթափութունս մեծ ե. յես դեմ առ դեմ կանգնած եմ դառն իրականության առաջ, վորի մասին կշանրիս մեջ չերբեք գաղափար անգամ չեմ ունեցիր: Շատ վատ խաղ ե խաղացել ինձ հետ ճակատագիրը. հանկարծակի և անպատրաստ, նա շարտել ե ինձ այդ դառն, այդ սոսկալի իրականության առաջ և ասում ե՝—հաստատուն մնա. — Ա՛խ, թշվառականս ինչ եմ ստացել, վոր ինչ տամ...

Մեր վիճակը որ որի վրա վասթարանում ե: Մի չերիւ խոսքով նկարագրեմ մեզ մեր կենցաղավորութունը, մեր ապրուստը, և դու ամեն բան կհասկանաս: Յեթի ալմ մանեւս մեր տունը, շրջեն մեր սենյակները և քեզ ասեն, թե այստեղ Սարգսաններն են ապրում, վոչ աչքերի կուգիս հավատալ, վոչ ականջներիդ. ալն բոլորը, ինչ վոր կտեսնես, շատ ծիծաղելի — չեմ ասում դառն — կատակ կթվա քեզ: — Տան մոտիկ թշուրթյունն և անհարմարությունները մի կողմը թողնելով (այդ մասին կարծեմ, գրել եմ քեզ), մեր սենյակի նախկին շռալ փառավոր զարգարանքների և կահավորման հետքն անգամ չես կարող գտնել այժմ. դաշնամուրիցս, իմ սիրելի դաշնամուրիցս սկսած մինչև վեր-

ջին բաղկաթող, մինչ լուսամուտի վերջին վարագույրը — բոլորը վաճառեցին աճուրդով: Խոհարարի, աղախնի և ծառաների մասին, իհարկե, ավելորդ ե անյամ խոսել. չուենք գոնե մի հատիկ ծառա, վորին փողոց ուղարկենք: Ամեն բանի մեջ — ուսեղում, խմելում, հագնելում — սաստիկ խնայողութուն ենք անում, անում ենք ճարահատյալ. ել չեմ գրում, թե այդ բոլորը վորքան զգալի չե մեզ համար, այդ ինչդ ել կարող ես չերեկակալել... Տանը գտնված ավելորդ վոսեղները և արծաթեղները սկսել ենք վաճառել: Առավիապես մեզ քանդում են թիշկների վարձն ու դեղորայքը. գոնե դրանից մի զգալի ոգուտ լիներ հորս կամ չեղորոս: Անա ամբողջ չորս ամիս ե, վոր այդ թիշկները ջանասիրությամբ հաճախում են մեր տուն և, չնայելով դրան, հորս դրությունն այժմ ել համարյա հուշյն ե, ինչ վոր առաջ, իսկ Գրիգորի առողջությունն, ընդհանրապես, որ որի վրա չեմ ու չեմ ե գնում:

Հա, թիշկներ ասացի, միտս չեկալ: Անցյալ անգամները (այդ մասին, կարծեմ քեզ չեմ գրել) հորս թիշկը — (դու պետք ե վոր ճանանում լինես ադ պարտին) դառնում ե մեզ և ասում ե ծածուկ, թե հորս այլևս վոչինչ չի ոգնիլ և իզուր համ նա չե չարհարվում (ասա խեղճն ինչ ե չարհարվում), համ մենք. չարվում (ասա խեղճն ինչ ե չարհարվում), համ մենք. «Յեթի ուղում եք, ասում ե, այնպիսի դեղ կտամ, վոր

ապագայ տալ նրա զեր յերեսին և կտալի, չեթե նա, նախելով, թե բանն ինչումն է, իսկույն չհեռանար։ Յես աղաղակեցի նրա յետեից, վոր նրա վոտը ալլես չլինի մեր տանը։ Յերը նա գնաց, չես լաց չեղա, վորովհետեւ վորդիական ամենասուբը, ամենաքնքուշ զգացմունքներս անասելի կերպով վիրավորված էին։ Հարազատ հոր աննպատակ սպանման գործի մեջ ուզում էլին, վոր հարազատ ազգիկը խոհորդակից և մասնակից լիներ... Այս մասին մտածելիս անգամ մազերս փաթաղում են և ամեն անգամ սոսկում եմ, վորպես մի գարհուրելի փոճրագործ... Տեր աստված, միթե բժիշկներն ալլպես հեշտ կարող են խաղալ իրենց հիվանդներին կյանքի հետ. միթե առանց զարհուրանքի նրանք կարող են նույնիսկ մտածել ալլաքիսի բաներ... Նրանք, վորոնց ուղղակի կոչումն և հոգաբարակամ պարտականությունն է հիվանդներին կյանք տալ, ընդհակառակն ուզում են ունեցած կյանքն ել խլել, և այդ ինչի՞ — վորովհետեւ իրենց գործից վոչինչ չեն հասկանում և, խոստովանելով այդ բանը, չեն ուզում հրաժարվել բժշկելուց, վորպիցի չխաջառակվեն իրենք... Ավալակ մարդասպաններն ալլելի խեղճ ունեն թերես։

Մյուս յերկու չղբայրներս — Արշակն ու Գարեգինը — բավական չե, վոր անգործ են, ալլ և մի ծանր բեռ են դարձել մեր վրին։ Յերկուսն ել ամբողջ որն ընկած են տանը և ձրի ուտում են, խմում։ Արշակին ալլես վոչ մի տեղ չեն պահում իր արբեցողությունն համար, իսկ Գարեգինն ինքը չի ուզում վոչ մի տեղ կանգնել։ Զնայելով մեր հորդորանքներին, թախանձանքներին և հանդիմանություններին, վոչ Արշակն

և ուզում ձեռք վերցնել իր արբեցողություններեց, վոչ Գարեգինն — իր ծովաբնությունից։ Այս հայր, հայր, վորքան տառապանքներ բերի մեր գլխին... Նրա առողջության ժամանակ ամենքս սիրում էլինք նրան և վախենում նրանից, թողնելով իր զվարճախոսություններն ու կատակները, հարկավոր դեպքում գիտել լուրջ խոսել, լուրջ խրատել։ Մենք աշխատում էլինք ախպիսի անդուրեկան բան չանել, վորի համար նա հանդիմաներ մեզ. իսկ այդպիսի դեպքում նրա հանդիմանությունները շատ խիստ էլին լինում։ Կարճ էլինք Գրիգորը, չես կամ Գարեգինը գեթ մի որ առանց մի վորեվիցե հարգելի պատճառի ուսումնարանից յետ ընկնել. կարճ էր Արշակը՝ նրա հետ միասին ճաշի նստած ժամանակ՝ մի բաժակ ալլիլի խմել, իսկ ալլժմ։ Ալլլես չկա հայր. հավիտյան լոցին նրա հանդիմանությունները, նրա խրատները, այո, հավիտյան, վորովհետեւ այն, ինչ վոր կար, ել չի լինելու. անցյալն ել չի դառնալու։ Վաչ նրան, ով տեր չունի։

Յերկու չղբայրներս անգործ մնալը՝ մեր ալլ թշվառությունն ժամանակ՝ սաստիկ մտառանջություն է պատճառում մանավանդ Գրիգորին։ Եկ վոչ քի հանդիմանություն, վոչ մի նախատինք չի մնում, վոր չթափի նրանց գլխին, բայց նրանք ուղադրություն չեն դարձնում վոչ նրա, վոչ ինձ ու մորս վրա, յերբ մենք նույնպես սկսում ենք հանդիմանել, հորդորել, խնդրել, վոր նրանք թողնեն իրենց պակասությունները և մի գործի կանգնեն։

Յերկու մաս Գրիգորի սենյակը։ Նա ալլտեղ չեր, բայց հարեան սենյակից լսեցի նրա ձայնը. խոսում եր Արշակի և Գարեգինի հետ։

— ...Միթե գոնե մոռթ, պատկառանք, չունիք, — ասում եր նա — Ախր մինչև լերը պիտի այդպես ման գաք... Տեսնում եք, ելի, թե հետզհետե մեր վիճակն ինչ է դառնում. որ կգա, վոր դուք այստեղ չոր հացի կտոր չիք գտնիլ. վոր ուտեք, Գոնե ձեզ համար, ձեր փորի համար աշխատեցեք... Յեւ ի՞նչ հուսով եք այդպես անում:

— Մի վախի, աշխարհիս չերեսին վոչ վիճք քաղցած չի մեռնի. լսեցի մեծ յեղբորս ձայնը, վորին հետեց յիրկար հորանջում:

— Յեւ վոչ անոնց/ մոռթի, — նկատեց Գրիգորը: Յեւ դու բնդունակ կլինես ծանոթներիդ, բարեկամ — ներիդ, թեկուզ հենց բոլորովին անծանոթ մարդկանց պարզեւ ձեռքդ՝ վոգորմութուն խնդրեւ... Հմ:

— Դեհ շատ պիտք ե գահլա տանես, — բարկացած գոռաց Արշակը: Ինքն սիրտդ շատ ե այրվում ծնողներիդ և քրոջ համար, կարող ես ինքդ աշխատել:

Դեհ կարճ ժամանակ լուռթյուն տիրեց, հետո լսվեց Գրիգորի չոր հաղը:

— Դու այնքան չես մտածում, վոր չիթե լես — չեմ ասում քեզ պես, փոքր ինչ առողջ լինելի, բանը չերեք այնտեղ չելի հացնի, վոր իմ այդ պարտականութունը դու ինձ հիշեցնելի, — հանդարտ ձայնով պատասխանեց նա, չեր հաղը կտրեց: — Բայց դեժ բախտաբար, այն, դժբախտաբար, չես ստիպված եմ լսելու քեզնից այդպիսի խոսքեր, վորքան ել այդ ծանր լինի ինձ համար:

— Թող քույրդ աշխատի...

— Յեւ դու ուտես, — աղաղակեց Գրիգորը մի այնպիսի լեզանակով, վորից յերևում եր, վոր նա յերբեք

չեր սպասում, թե Արշակից մի այդպիսի բան կարող ե լսել:

Կարճ լուռթյունից հետո լսեցի, թե ինչպես նա սաստիկ զայրացած, մոտեցավ դռան շեմքին: Նա ներս մտավ և դուռը ամուր շըրխկացնելով, փակեց լետեից, Յես արձանացած կանգնած ելի սենյակի մեջ տեղ և չգիտելի ինչ եր կատարվում իմ մեջ. այսքանը միայն գիտելի, վոր մեծ յեղբորս արտասանած վերջին խոսքերը, թող քույրդ աշխատի — ինձ սաստիկ աղքեւ ելին...

— Աննա, — զարմացած և փոքր ինչ վախեցած արտասանեց նա, հանկարծ տեսնելով ինձ:

Յերևում եր, վոր չեր սպասում, թե լես այնտեղ կլինելի: Յես չկարողացա ձայն հանել և վոչ ել շարժվել տեղիցս:

Նա կամաց մոտեցավ ինձ, կամաց առավ ձեռքերս և, սաստիկ կարեկցութամբ նայելով աչքերիս, արտասանեց դողդոջուն ձայնով:

— Միրելի քույրիկս, տեսնում ես, տեսնում ես, վորքան անգութ ես նրանք...

— Ի՞նչ, չես կաշխատեմ, — սառնությամբ պատասխանեցի լես: Նրա դեմքի վրա յերևաց սաստիկ տանջանք:

— Աննա, սիրելիս, շնջաց նա, և նրա ձայնը, կարծես հանգավ: Նրա աչքերը լցվեցին արտասուքի փայլուն կաթիլներով. նա խոնարհվեց և սկսեց համբուրել ձեռքերս: Յես համարյա վոչինչ չեյի զգում և շարունակ կանգնած ելի նույն դուռից մեջ:

Հանկարծ թողեց ձեռքս և գնաց դեպի իր մահճակալը:

— Ախ, ինչո՞ւ լես հիվանդ եմ, — աղաղակեց և ընկնելով անկողնի վրա, դեմքը թաքցրեց բարձի մեջ։

Այն աստիճան աղեկաուր եր նրա ձայնը, վոր ցնցվեցի, և սիրտս կարծես սաստիկ, սաստիկ ճմլեցին։ Շտապեցի դեպի նա։ Նա ցնցողաբար հեկեկում եր և ցնցվելուց նրա ամբողջ մարմինը վեր ու վեր եր թռչում։ Առաջին անգամն եր, վոր տեսնում եյի նրան այդպես հուսահատված և լաց լինելիս։ Իսկ առաջ նրա դեմքի վրա յերբեք չեյի տեսել հուսահատություն վոչ մի գիծ, աչքերի մեջ արտասուքի վոչ մի կաթիլ։ Նա միշտ խրախուսում եր մեզ, հանդիմանում, յերբ տեսնում եր, վոր մենք այնպես շուտ ընկնում ենք հոգով, և ամեն անգամ կարողանում եր մեզ վրա ներգործություն ունենալ, իսկ այժմ, այժմ։

Նրա աղաղակն ու հեկեկանքն ամեն բանից ել լավ եր բացատրում, թե վորքան փշրված եր նրա ուժեղ կամքն արտաքին ծանր հանգամանքներից... «Ախ, ինչո՞ւ լես հիվանդ եմ», — աղաղակում եր նա այն ժամանակ, յերբ լես նրան ասում եմ, թե պատրաստ եմ աշխատելու։ Այդ խոսքերը յերբեք չեմ մոռանալ։ Ղրանք արտասանված ելին այնպիսի տանջանքով և այնպիսի անկեղծ սրտով, վորից յերևում եր, թե վորքան անկեղծ և անհուն եր նրա լեզբայրական սերը դեպի ինձ...

Ամեն կերպ աշխատեցի հանգստացնել նրան, բայց նա այն աստիճան հուզվել եր, վոր այլևս չկարողացավ խոսել ինձ հետ։ Ավելի լավ համարեցի նրան մեռնակ թողել և դուրս յեկա շատ ծանր արամաղորությունով։ «Թող քույրդ աշխատի» խոսքերը բնավ մտքիցս չեյին հեռանում... Բայց ամենից ավելի ինձ մտառանջում

եր այն հանգամանքը, վոր Գրիգորի հուզմունքն անփաս չեր կարող անցնել նրա առողջության համար։ Յեվ, դժբախտաբար, այդպես ել յեղավ... — այսոր նրա դրուժյունը շատ վատ ե։

Դեպի քեզ ունեցած սաստիկ կարոտս ե, սիրելի Հովհաննիս, վոր այսքան յերկար նամակներ եմ գրում քեզ... — այդ միևնույն ե, թե խոսում եմ քեզ հետ։ Սիրտս սաստիկ լցված ե։ Վշտերս ուղում եմ բաժանել մեկի հետ ե բացի քեզնից ել ո՛վ ունեմ... Ախ, յեթե այժմ մոտս լինեյիր, միակ կարեկիցս, ինչպես ջերմագին կսեղմելի քեզ վշտանար կրծքիս...

Գր Աննա Սարոյան.

ՃԲ

Անգին քույրիկ,

Յեղբայրս — Գրիգորը մեռավ... Արտասուքը խեղդում ե ինձ. ել ուժ չունեմ գրելու...

ՃԳ

Խիֆլիս, 30 ապրիլի 1881

Ստացա անկեղծ ցավակցությունդ նամակը։ Անչափ շնորհակալ եմ և՛ խրախուսանքիդ համար։ Առավել քան այժմ յես կարոտ եմ այդպիսի խրախուսանքների, վորովհետև զգում եմ, թե ինչպես վերջին հարվածը հիմն ի վեր տապալել ե ամբողջ բարոյական աշխարհս։ Յես ընկած եմ, վորպես մի մաքուր, վոր անթիվ ծանր վերքեր ստանալուց հետո՝ ոտանում ե և վերջին ամենասարսափելի վերքն ուղիղ կրծքին։ Սակայն յես չեմ տրտնջում։ Փառք և գոհություն նրան, ով տնորինում

ե մարդկային բաղդը: Յերբ տեսնում ես, լիրբ զգում ես, վոր տկար են ուժերդ, պետք ե հպատակվես տիրապետող բարձր, անխմանալի որենքներին, վորոնց սահմանել ե ինքը նախախնամողը: Յեվ յես հպատակվում եմ: Մինչև այժմ հուսահատ պատերազմ ելի մղում: Մոլորության անդունդն արդեն բաց եր արել իմ առաջ իր հանրկու բերանը, և քիչ եր մնում, վոր կուրորեն ընկնելի նրա մեջ: Բայց ի՞նչ շահեցի դրանից. — ան, վոր տանջանքներս կրկնապատկեցին, ան, վոր մեղք գործեցի և ի վերջո ընկա հաղթված: Այ՛ն, յես այժմ ընկած եմ. հպարտ գլուխս այլևս չի հանդգնում վերև նայել. նա խոնարհված ե և միշտ խոնարհ կմնա: Թող ալուսեմ ես ինչ կուզե լինի, — յես հաշտվել եմ ամեն բանի հետ: Յեվ դու չես կարող յերևակայել, սիրելի Հովիտսիմե, թե վորքան հանդիստ եմ ալժամ: Յեթե կուրծքս ճղեն և հանձն սիրոս, նրան սառած կգտնեն: կարծես յես այլևս չեմ ապրում: Յեվ այդ պատճառով, առանց զեթ միփոքր հուզվելու, այժմ համարձակ կարող եմ նկարագրել քեզ յեղբորս վերջին ժամերն ու մահն իրենց բոլոր մանրամասնություններով: Յեվ պետք ե նկարագրեմ: Թող քո աչքերից ել փոքր ինչ արտասուք թափվի. — նա արժանի յե դրան:

Նա մեռավ արանից ուղիղ յերկու շաբաթ առաջ, նույն ամսի 16-ին, յերեկոյան մոտ 5. ժամին: Այդ նշանավոր որը շատ լավ հիշում եմ: Գարունն այստեղ շատ վաղ յեկած լինելով, յիդանակը հիանալի լեր և ալնքան տաք, վոր մինչև անգամ լուսամուտները բաց ելինք արել: Մեր տեղափոխվելուց հետո, առաջին անգամն եր, վոր մենք այստանը պարզ ող ելինք ծծում: Գրիգորը պառկած եր լուսամուտի առաջ. յերկու որ

առաջ նա խնդրել եր, վոր մահճակալն այստեղ տեղափոխենք: Վերջին անգամ ուզում եր տեսնել զարնան պայծառ արևը, նայել կապույտ յերկնքին և տեսնել, թե ինչպես ուրախ ծիծեռնակները գալիս, նստում են բակում կապած թռիկի վրա, որորվելով ճլվում և նորից թռչում, գնում: Այդ հինդերորդ որն եր, վոր այլևս չեր կարողանում վեր կենալ անկողնից: Մենք բոլորովին չեկինք կարծում, թե այդ որը կմեռներ, վորովհետև մեռնելուց մի քանի ժամ առաջ նրա դրությունը նույնն եր, ինչ վոր մի քանի որ առաջ, մինչև անգամ լավ եր: Բայց յերևի ինքն այդ իմանում եր, վորովհետև նույն որն առավոտյան հատուկ խնդրեց ինձ, վոր չհեռանամ մոտից: Այդ որը սովորականից ավելի քնքուշ եր թե դեպի ինձ, թե դեպի մայրս, վորի մի վտար հորս սենյակումն եր, մյուսը նրա մոտ: Այդ որը սովորականից շատ լել եր խոսում ինձ հետ: Իսկ յերեմն մերթ ուրախ եր լինում, մերթ հանկարծ տրվում և մտածության մեջ ընկնում: Մի անգամ ել ուրախ խոսելուց հետո, հանկարծ լոնց, գլուխը դարձրեց դեպի լուսամուտը և դուրս նայելով, ընկզմից մտածմունքների մեջ: Չուղեցի խանգարել նրան, և փոքր ինչ կռանալով դեպի նա, սկսեցի նայել դեմքին: Աստված իմ, վորքան փոխված եր այդ դեմքը, իմ ճանաչած սիրուն կանացի դեմքը. — նիհար, չոր, գունատ, կարծես մի կաթիլ արյուն անգամ չկար նրա յերակների մեջ: Փոքրիկ, կանոնավոր քիթը, վոր միշտ ներդաշնակ գեղեցկություն եր տվել նրա դեմքին, կարծես սաստիկ մեծացած՝ դուրս եր ցցվել սեղմված պնչերով: Աչքերը խոր ելին ընկել և մեծացել, իսկ պարզ, լայն ճակատը կարծես ավելի լայնացել եր:

Չգիտեմ ինչ եր պատճառը, բայց ինձ թվում էր, թե առաջին անգամն եմ տեսնում նրան այդքան փոխված: Յերկար ժամանակ նա անշարժ կար նույն դրուժյան մեջ: Մի ինչ վոր անորոշ զգացմունք, կարծես, չեր թողնում ինձ, վոր խանգարեմ նրա մտածմունքները: Իսկ ինձ թվում էր, թե այդ մտածմունքները թանգ արժեն նրա համար: Լուռ և խորին վշտով նայում էյի նրա դեմքին, լերբ հանկարծ նրա շրթունքները բացվեցին և նա կամաց, շատ կամաց, կարծես ինքն իրեն շշնջաց.

— Ի՞նչ սիրուն բան է դարձնել... Ակամա սիրում ես կյանքը, ինչքան էլ վոր լի լինել ձախորդություն ներքով... ակամա ուզում ես ապրել, սիրել և...

Լոնց և դեմքը կամաց դեպի ինձ դարձրեց:

Ուղիղ ասա, քույրիկ, — առաջվա նման դարձյա՞լ մտածում ես...

Վոչ, Գրիգոր, չես աղոթում եմ, — պատասխանեցի ջերմեռանդ զգացմունքով:

Տեսա, թե ինչպես նրա դեմքը պայծառացավ: Նա առավ ձեռքս և սեղմեց:

— Աղոթիր, սիրելի քույրիկ, — պատասխանեց, կարծես, ուժ ստացած: — Աղոթիր, միայն աղոթքը կարող է փրկել քեզ կյանքիդ ծանր րոպեներում... Հավատա ինձ, վոր չերեք չես զղջա, լեթե չմոռանա իմ աչս անկեղծ խորհուրդը: Զջմարիտ է, թեև կյանքի ձախորդությունները չերեմն շատ մոլորությունների պատճառ են դառնում, բայց մարդս այդպիսի դեպքերում միշտ աչքի առաջ պիտի ունենա, թե ո՞վ և ի՞նչ է ինքը, չերեք չպիտի մեռնեն իր մեջ հավատը, հույսը, չերեք չի պիտի մոռանա աղոթել, կարծելով թե ալդ-

պիսով ինքը վրեժխնդիր է լինում. — այդ չափից դուրս անմտություն կլինի մարդու կողմից... Հավատա ինձ, վոր ձախորդություններն ու թշվառությունն էլ ունեն հոգեկան իրենց վսեմ քաղցրությունը, ինչպես առողջությունն ու չերջանկությունը, միայն թե մարդ չկորցնի հավատը, հույսը, բնավ չմոռանար աղոթել... Այդ սովորեցրել է ինձ ինքը կյանքը, և դու առանց կասկածելու հավատա ինձ:

Յես լսում ելի նրան խորին չերկյուղածությամբ, լսում ելի վո՞չ թե իրրե քսան տարեկան անփորձ յերիտասարդի, այլ վորպես մի պատկառելի, փորձության բովից անցած ծերունու, մի չերկնառաք մարգարեյի, վոր տարածում է աստծո խոսքը... Բայց հանկարծ նրան լսելիս՝ մի ինչ վոր անորոշ չերկյուղ պաշարեց ինձ: «Այս ինչպես է խոսում սա այսոր» — այդ հարցն ակամա ծագեց գլխումս: Իսկ նա խոսում էր մի ուրիշ տեսակ, վոչ այնպես, ինչպես ամեն անգամ խոսում էր այդպիսի բաների մասին. նրա ձայնը հնչում էր տխուր, բայց մի ինչ վոր վեհ, սրբազան վոգևորությամբ: Նա նայում էլ էր ուրիշ տեսակ: Նրա հայացքը վառվում էր. դրանով, կարծես ուզում էր ուժ տալ իր խոսքերի աղբեցությանը...

— Գրիգոր, ինչո՞ւ այսոր այսպես ես խոսում, — չկարողանալով դիմանալ, հարցրի կարճ լուռությունից հետո:

— Ինչո՞ւ, — արտասանեց քնքշորեն, նայեց աչքերիս և մի տեսակ ոտարոտի կերպով ժպտաց: — Վորովհետեւ պետք է... մեռնեմ, — ավելացրեց հանդարտ ձայնով, բայց վերջին բառն արտասանեց այնքան կամաց, վոր հազիվ լսեցի:

Ձգիտեմ այդ բոպեյին ինչ պատահեց ինձ, միայն ամուր գրկեցի նրան, կարծեցի, թե նույն բոպեյին հավիտյան պիտի անհետանար աչքիս առաջից:

— Գրիգոր, իհարկե, կատակ ես անում, — շնչացի, ինքս իմ ձայնից փախենալով:

Դարձյալ նայեց աչքերիս և տեսա, թե ինչպես ժպիտը հանկարծ անհետացավ նրա դեմքից և այդ դեմքն ընդունեց տխուր, վշտալից արտահայտություն: Նա վռչինչ հպատասխանեց, միայն չերկար նայեց աչքերիս և դեմքը շրջեց դեպի լուսամուտը: Այժմ նայում եյի նրան համարյա սարսափով. համ ուզում եյի փախչել, նրանից, համ գրկիցս բաց չթողնել...

Ձգիտեմ վորքան ժամանակ այդպես անցավ, չերբ նա, շարունակ դուրս նայելով, առաջվա նման, բայց այս անգամ շատ տխուր ձայնով շնչաց.

— Հիշում ես, քույրիկ, — այն ժամանակ մենք դեռ շատ փոքր եյինք. յես տաս տարեկան եյի, դու՝ յոթ, — գնացել եյինք տնտրակներ առնելու և յետ եյինք գալիս: Ծանապարհին մեզ մի կատաղած յեզ պատահեց: Ամենքը յերկուդից մի կողմն եյին փախչում և թագնվում առաջին պատահած տեղը: Մենք շատ վատ տեղովն եյինք անցնում. աչտեղ վոչ խանութ կար, վոչ բակ, վորտեղ մենք ել կարող լինեյինք թաղնվել: Ծարահատլալ կանգնեցինք աչտեղ գտնված մի տան պատի տակ: Յեզը մոտենում եր: Գունաթափ և սաստիկ յերկուդով դու սեղմվեցիր ինձ. յես կանգնեցի առաջդ, վորպեսզի յեզանը դիմադրեմ և պաշտպանեմ քեզ նրա հարվածից: Արշուն կտրած աչքերով՝ յեզն ուղղակի ինձ վրա յեկավ և կանգնեց մեր առաջ: Յես սարսափից վոչ կարողացա աղաղակել վոչ շարժվել, միայն բնազդմամբ մի կողմ սեղմվեցի

և յետևիցս յերկու ձեռքով ամուր բռնեցի քեզ: Յեզը կանգնեց, կանգնեց, նայեց, նայեց մեզ, հանկարծ փոնչացրեց, շուռ յեկավ և, պոչը տատանելով, վազեց միջուկն ուղղթյամբ: Մենք աղատվեցինք: Յես նայեցի դեմքիդ՝ և կարծես, այժմ ել տեսնում եմ այդ դեմքը. սաստիկ գունաթափ. սարսափից չուած, անմիտ աչքերով, դու ամբողջ մարմնով դողում եյիր՝ առանց թողնելու ինձ՝ շարունակ նայում եյիր յեզան յետևից, կարծես նա դարձյալ շուռ պիտի գար մեր կողմը և առաջվա նման պիտի մոտենար մեզ այս անգամ հաբու տալու յիտավորությամբ: Բայց յեզը շուռ յեկավ մի ուրիշ փողոց և չքացավ մեր աչքերից: Տեսա, թե ինչպես դու աղատ շունչ քաշեցիր, լուռ նայեցիր ինձ, մի տեսակ ոտարոտի, բայց շատ անշնորհ կերպով ժպտացիր, կամ ավելի ճիշտ ե ասել՝ ծամածռեցիր դեմքդ և հանկարծ լաց յեղար: Թեև, իհարկե, յես չփրկեցի քեզ յեզան հարվածից, բայց այդ բոպեյին պատրաստ եյի դոհ գնալու յեզանը, միայն թե քեզ աղատած լինեյի, յնայելով, վոր սարսափն ինձ ել եր կաշկանդել: Անունհետև ինչպիսի հպարտությամբ և հրճվանքով հիշում եյի այդ անցքը. մտքումս միանգամից տպավորվել եր, վոր քեզ աղատողն յես եյի...

Նա լռեց և մնաց անշարժ, անթարթ դեպի դուրս նայելով: Յերեվում եր, վոր մանկական այդ հիշողութունն այդ բոպեյին ել քաղցր եր նրա համար, և նա չեր ուզում հեռացնել այդ հիշողութունն իր գլխից: Յես ել չեյի համարձակվում խանգարել նրա այդ քաղցր հիշողութունը: Իրավ, ինչ սքանչելի ժամանակներ եյին այդ...

Մանկության օրեր, յերազի նման

Անցաք, գնացիք, այլ չեք դառնալու...

Չնշաց նա, կամաց հոգոց հանեց և նայեց ինձ:

Գրիգոր, — ինչո՞ւ հիշեցրիր ինձ այդ անցքը, — հարցրի։

— Ինչո՞ւ, — արտասանեց նա հուսահատ ձայնով. — նրա համար, վոր յես այժմ այլևս վոչ մի բանից զեմ կարող քեզ ազատել...

Զգացի, թե ինչպես սիրտս սաստիկ ցավ տալով թրթռաց, գլուխս կամաց խոնարհվեց նրա կրծքի վրա, և հուսահատության հեկեկանքը սկսեց խեղդել ինձ։ Այդ բոլորին արդեն աներկբազ զգում էի, թե ինչպես մի անհրաժեշտ գործություն սկսում եր կամաց-կամաց բաժանել նրան ինձնից հավիտյան...

Ճաշին, բացի կես բաժակ կաթից, վոչինչ չառավ բերանը։ Նկատում էի, թե ինչպես կամաց-կամաց թուլանում եր նա, բայց ուշքը մինչև վերջին շունչը վրան եր։ Մեռնելուց մի ժամ առաջ ուղեց տեսնել հորը։ Մայրս, վոր, ըստ յերևույթին, արդեն սկսել եր հասկանալ, թե բանն ինչու՞ն է, կատարեց նրա խնդիրքը։ Շուտով հորս՝ թեից բռնած՝ զգուշությամբ ներս բերեց և զգուշությամբ նստեցրեց հիվանդի մահ-ճակալի առաջ՝ աթոռի վրա։ Հայր և վորդի նայեցին միմյանց. հորս հայացքը նույն անմիտ, նույն անզգա հայացքն եր, սակայն այս անգամ այդ հայացքի մեջ նկատվում եր փոքր ինչ հետաքրքրություն, իսկ յեղբորս հայացքը... Ինչքան սեր, կարեկցություն, վիշտ և հուսահատություն կար այդ հայացքի մեջ, հորը հավիտյան մնաս բարչավ ասող այդ լուռ վերջին հայացքի մեջ... Առավ հոր ձեռքը, ուղեց բան ասել, բայց վոչ մի ձայն դուրս չեկավ բերանից, միայն խոնարհվեց և շրթունքը կպցրեց նրա ձեռքին։

— Այս ո՞վ է, — կամաց հարցրեց հայրս, նայելով մորս։

— Գրիգորն ե... Չեմ ճանաչում, — հազիվ կարողացավ արտասանել խեղճ մայրս, վորովհետև արտասուքը խեղդում եր նրան։

— Վոչ, չեմ ճանաչում. — պատասխանեց հայրս և, փոքր ինչ լռելուց հետո, հարցրեց. — հիվանդ է։

— Այո։

— Յես ել եմ հիվանդ, խեղճ տղա, յես ել եմ հիվանդ. — արտասանեց հայրս, կարծես, սաստիկ կարեկցությամբ և, ձեռքը հեռացնելով Գրիգորի շրթունքից, սկսեց շոյել նրա գլուխը։

Այլևս չկարողացա դիմանալ — սիրտս պատռվում եր — և շտապով դուրս գնացի, վորպեսզի այլևս վոչինչ չտեսնեմ, վոչինչ չլսեմ։

Յերբ քառորդ ժամից հետո դարձյալ ներս մտա, մայրս հորս արդեն դուրս եր տարել։ Գրիգորը պառկած եր յերեսն ի վեր և ձեռքով ծածկել եր դեմքը։ Յերբ մոտեցա նրան, ձեռքը հեռացրեց դեմքից։ Ինչքան վիշտ տեսա այդ դեմքի վրա... Աղբրսող հայացքով նայեց ինձ և առավ ձեռքս։

— Աննա, — արտասանեց դողդոջուն ձայնով, — դու գիտես, թե ինչպես կնախես հայրիկին ու մայրիկին։ Բացի քեզնից, նրանք վոչվո՞ք չունեն. ողնիք նրանց, ինչպես կարող ես։

— Ապա սեղմեց ձեռքս, թողեց, և պատասխան չպահանջեց. չպահանջեց արդյոք նրա համար, վոր հասկանում եր, թե վորպիսի ծանր պարտականություն եր դնում ինձ վրա, թե՞ նրա համար, վոր հույս ունեւ ինձնից, — չգիտեմ, միայն այդ մասին այլևս վոչինչ չխոսեց։

Նրա մահվան ներկա ելինք միայն յես, մայրս և

Թոմաս Գասպարիչը, վոր հենց նոր եր լեկել է, իմանալով թե բանն ինչու՞ն է, սաստիկ տխուր նստած եր մի կողմը (յեղբայրներս՝ յեղանակը լավ լինելու պատճառով՝ այդ որը դուրս ելին գնացել և դեռ տուն չեյին լեկել. ո՞վ գիտե վորտեղ եյին թափառում)։ Նա խնդրեց, վոր քահանա կանչենք, Թոմաս Գասպարիչը գնաց քահանայի յետևից։ Քահանան լեկավ։ Խնչպիսի՞նք սրբազան ջերմեռանդությամբ ընդունեց հաղորդութիւնը... Մեռնելուց առաջ համբուրեց մորս ձեռքը, հետո — իմը, իսկ ամենից վերջին Թոմաս Գասպարիչինը, վորն, ալլա չկարողանալով դիմանալ, սկսեց լերելալի նման լաց լինել։ Այնուհետև վերջին հայացքը — վշտալից, աղերսող հայացքը, — ձգեց ինձ վրա և համարյա նույն բոպելին ել հոգին ավանդեց... Վոչ, հոգին չավանդեց, — հոգին ավանդելիս, ասում են, մարդ սարսափելի չէ լինում. բայց այդպիսի բան յես բոլորովին չնկատեցի նրա մեջ, — այլ աչքերը փակեց և քնեց, քնեց, վորպեսզի ալլա յերբեք չարթնանա... Յիրբ աչքերը փակեց, յես բոլորովին չեյի կարծում, թե մեռավ, բայց մայրս այդ իսկույն հասկացավ։ Նա նախ մի տեսակ բռնութ, անմիտ հայացքով մեքենայաբար նայեց ինձ, հետո թույլ, շատ թույլ ձայնով, կարծես ուժասպառ ճչաց և, գլուխը դնելով մեռած վորդու գլխի մոտ, բարձի վրա, մի ձեռքով գրկեց նրա կուրծքը։ Սաստիկ մի դող ցնցեց վողջ մարմինս. յես հասկացա, վոր յեղբայրս մեռավ։ Աչքերս մթնեցին, ծընկներս թուլացան, այնուհետև վոչինչ չգտայի։ Յերբ ուշքի յեկա, տեսա, վոր պառկած եմ սենյակումս՝ մահաճակալիս վրա, մայրս նստած է կողքիս՝ սառը, գունատ, չոր դեմքով, իսկ Թոմաս Գասպարիչը — դիմա-

ցը՝ աթոռի վրա վշտից սառած ու կուչ յեկած։ Սկզբում կարծեցի, թե առավոտ է և նոր եմ զարթնում, բայց յերբ նայեցի մորս, նայեցի Թոմաս Գասպարիչին, նայեցի շուրջս, դարձյալ մորս, դարձյալ Թոմաս Գասպարիչին, — արդեն յեղեռնութիւնը պարզվեց ինձ համար։ Յեվ մինչև հիմա յել զարմանում եմ, թե այդ ժամանակ ինչպե՞ս կարողացա այնքան հանդիստ լինել. — վոչ մի հառաչանք, վոչ մի արտասուքի կաթիլ, վոչ մի դառնութիւն, վոչ մի վիշտ. կարծես մեռած եյի և զգում եյի, վոր մեռած եմ։ Ասում եյին կեր՝ ուտում եյի, խմիր՝ խմում եյի, հագիր՝ հագնում եյի, բեր այս ինչը՝ բերում եյի, տար այս ինչը՝ տանում եյի, արի՛ դալիս եյի, գնա՛ դնում եյի, մի խոսքով՝ անում եյի, ինչ վոր ասում եյին, և արածս վոչ հասկանում եյի, վոչ զգում։ Յեվ յեթե այժմ հարցնես ինձ, թե ինչպե՞ս թաղեցինք յեղբորս, ով կար հուղարկավորությանը և այլն, — վոչինչ չեմ կարող ասել։ Այսքանը միայն մոռնի կերպով յերազի նման հիշում եմ, վոր ինձ սեւեր հագցրին, ձեռքս մի թաշկինակ դրին, թեև թաշկինակի կարիք չունեի, ձեռքիցս բռնեցին, տարան յեկեղեցի, և դարձյալ յետ բերին։ Այս ել հիշում եմ, վոր յեկեղեցում համբուրեցի նրա ճակատը, դարձյալ համբուրեցի, դարձյալ... ել վոչինչ չեմ հիշում։ Իսկ այժմ, յերբ այդ ժամանակից անցել է ամբողջ յերկու շաբաթ, յերբ ամեն որ մտնում եմ նրա սենյակը և ամբողջ ժամերով՝ ձեռքերս խաչած՝ նստում եմ նրա դատարկ մահճակալի վրա, — ի՞նչ եմ զգում յես... Փառք և գոհութիւն նրան, ով տնորինում է մարդկային բաղդը։ «Աղոթքը, միայն աղոթքը կարող է փրկել քեզ կյանքիդ ծանր բոպեներում» —

ասաց նա: Որհնյալ լինի քո հիշատակը, իմ սիրելի,
 իմ անգին յեղբայր:

Աննա Սարգյան.

ԺԴ

Թիֆլիս, 25 հունիսի 1881

Սիրելի Հռիփսիմ,

Նամակ ես պահանջում. ի՞նչ գրեմ, ի՞նչ ունեմ գրելու, ի՞նչ կարող եմ գրել, չեմ շուրջս և ներսս կատարյալ դատարկութուն և տիրում: Վոչինչ չկա, վոչ մի հիմնավոր բան, վորից կարողանալի ամուր կպչել՝ չանհետանալու համար, վորի վրա կարողանալի վերջնականապես կենդրոնացնել թափառող մտքիս ընթացքը՝ չմոլորվելու համար: Յերևակայիր մի անհուն, անտակ խորխորատ անվերջ տարածության մեջ, վորտեղ ընկել ե մարդ. նա տարածում ե ձեռքերն այս ու այն կողմը, վորպեսզի մի բան գտնի, վորից կարողանա բռնել՝ ավելի խորը չընկնելու համար, բայց միշտ հանդիպում ե դատարկ տարածության, և նա շարունակ ընկնում ե ցած, ընկնում ե անվիջ, մինչև անգամ վտանքի տակ հատակ չգտնելով. — չես այդ դրության մեջ եմ: Զգամարիտ ե, կա իմ մեջ զգացմունք, վորի համար պարտական եմ մեռած չեղբորս, և թեև զգացմունքը շատ անգամ բարեբար ներգործություն ե ունեցել տանջված հոգուս վրա, բայց... անգին քույրիկ, հասկանում ես, թե վորքան չերիտասարդ եմ չես դեռ և թե սիրտս, հոգիս բնականաբար դեպի ինչը պիտի ձգտեն: Յես... Այն, բավական ե. թողնենք այն, այլևս սիրտ չկա:

Յեղբորս մահն, իհարկե, անհետևանք չի կարող

անցնել վոչ ինձ և վոչ մորս համար՝ մանավանդ մեր այս թշվառության ժամանակ: Մայրս անմիջապես ընկավ անկողին և մոտ մի ամիս շարունակ պառկած եր: Նրա ե հորս միակ խնամատարն չես ելի, թեև չես ել պակաս հիվանդ չեյի զգում ինձ: Նրա անկողնից վեր հենալն ու իմ պառկելը մեկ չեղավ. կարծես դիտամբ իրար խոսք ելինք տվել այդպես անելու: Յես նրանցից ավելի կարճ ժամանակ ելի պառկած և ահա մի շաբաթ ե, ինչ վեր եմ կացել: Այժմ ինձ սաստիկ թուլ եմ զգում. յերկար չեմ կարողանում ման գալ կամ վորևիցե բան շինել. շուտով հոգնում եմ, ուզում եմ նստել կամ թիկն տալ: Գրիչն ել այժմ դժվարությամբ եմ շարժում ձեռքիս: Անցյալ որը նայեցի հայելում, և ինքս իձնից սարսափեցի: Ակամա վերցրի անցյալ տարվա լուսանկարս և համեմատեցի. — ինչքան փոփոխություն... չեյի ուզում հավատալ, թե այդքան փոխվել եմ: «Կամ այս իմ լուսանկարս՝ չե, կամ թե հայելին ե ինձ խաբում» — ասում եյի ինքս ինձ: Լուսանկարը ներկայացնում ե մի դեղինիկ, մի կայտառ որիորդ, վորի աչքերն յերջանկությամբ և չարաճճի կերպով ժպտում են, իսկ հայելու մեջ տեսնում եյի սաստիկ նիհար, սաստիկ գունատ, կարծես ծերացած մի աղջիկ, վորի անկենդան, մեքենայական հայացքը կարծես, ասում ե... ի՞նչ ե ասում. — վորոշ վոչինչ, բայց մի բան ցույցում ե, վոր վոչ ինքն ե հասկանում, և վոչ ուրիշը կարող ե հասկանալ... Դառնացած դեն չպրտեցի լուսանկարս և հեռացա՝ հայելուց...

Այստեղ սաստիկ շոգեր են: Ամառանոցի սովոր լինելով, շատ դժվարությամբ եմ կարողանում դիմանալ: Համարյա վողջ որը սենյակիցս դուրս չեմ գալիս:

Միայն գիշերներն և առավոտյան կարողանում եմ
ազատ ոգ շնչել: Ներքիւր, սիրելիս, սաստիկ հոգնեցի. ել
փոշինչ չեմ կարող գրել:

Ընդունիր կարոտալի համբուլներս:

Քո Աննա Սարոյան.

ԺԵ

Քիֆլիս, 27 հուլիսի 1881

Սիրելի Հռիփսիմե,

Այժմ փառք Աստուծո, բավական լավ եմ զգում
ինձ, միայն շոգերն են սաստիկ նեղացնում: Յերբեմն
չերեկոները, լավ յեղանակներին, գուրս եմ գնում
փոքր ինչ զբոսնելու և շուտով ել վերադառնում եմ:
Հարցնում եմ՝ միթե յեղբայրներս դարձյալ պարապ են:
Վոչ. մեր նախկին հարուստ «բարեկամներից» մեկը
վերջապես «խլճաց» մեզ և յերկուսին ել ընդունեց իր
մագազինը, բայց այն պայմանով, վոր նրանք իրենց
լավ պահեն: Յիվ այժմ, փառք Աստուծո, նրանք տա-
կավին իրենց լավ են պահում, և յեթե բանը այդպես
գնա, մենք գոհ կլինենք: Այդ շատ լավ յեղավ. յեթե
յեղբայրներս դարձյալ պարապ մնային, հավատա, վոր
քաղցած կմեռնեյինք: Մորս հիվանդության միջոցին
մեր վերջին կոպեկները ձեռքներիցս գնացին, և մենք
մնացել ելինք տարակուսած՝ թե ինչ պիտի անենք:
Այժմ յեղբայրներս գործի կանգնելով, կարող ենք
փոքր ի շատե տանելի կյանք ունենալ:

Յես արդեն վերջնականապես հաշտվել եմ զբու-
թյանս հետ, ներկան ինձ այնպես սարսափելի չի թվում,
ինչպես յերկակալում ելի առաջ: Միայն լեղբորս վա-

ղահաս մահը սրտիս մեջ թողել ե մի այնպիսի խոց,
վոր յերբեք և վոչ մի բանով չի կարող բուժվել: Ամեն
որ, ամեն ժամ, նա, կարծես կենդանի կանգնած ե աչ-
քիս առջ, իսկ յերազումս համարյա ամեն գիշեր
տեսնում եմ նրան: Նրա սեռնելուց հետո առանց տանջ-
վելու չեյի կարողանում մոտենալ նրա գրքերին ու
տետրակներին: Ամեն անգամ, վոր տեսնում եյի այդ
գրքերն ու տետրակները պահարանում դարսած, իսկույն
մի տեսակ սաստիկ-սաստիկ ձմլվում եր սիրտս և ան-
ցյալի հիշողությունները մեկ մյուսի յետեից ակամա
զարթնում ելին իմ մեջ: Բայց յերեկ — չգիտեմ ինչո՞ւ
— սիրտս ձգտում եր դեպի այդ գրքերն ու տետրակ-
ները. ուզում եյի քրքրել նրանց, ուզում եյի թերթել,
ուզում եյի ծալրե ծալր կարդալ տետրակները, և ինձ
թվում ե, թե այդպիսով նա ինքը՝ կենդանի կանգնած
իմ առաջ՝ խոսելիս կլինի ինձ հետ: Այդ պատճառով
մոտեցա պահարանին և բաց արի դուռը: Գրքերն
ու տետրակները դարսված ելին իրենց կարգով, այն-
պես, ինչպես նա վերջին անգամ ինքն իր ձեռքով
դարսել եր: Կարգապահությունն ու մաքրությունն
առհասարակ նա սաստիկ սիրում եր, և յես յերբեք
չեյի տեսել, վոր նրա գրքերը կամ տետրակները խառն
ի խուռն թափված լինեյին. ամեն ինչ իր տեղը, ամեն
ինչ մաքուր: Բայց այդ անգամ գրքերի և տետրակ-
ների վրա բավական փոշի յեր նստել: «Իսկ նրա վրա
անագին շերտ հող եր նստած» — մտածեցի յես, դող-
դողջլուն ձեռքով մի առ մի վերցի գրքերն և սկսեցի
փոշին սրբել: Այդ վերջացնելուց հետո, վերցրի բոլոր
տետրակները, ցած բերի և, նախապես նրանց վրայից
ել փոշին սրբելով, սկսեցի մի առ մի թերթել: Այդ

բայորն ուսանողական տետրակներ ելին, վորոնց մեջ իրեն հատուկ մաքուր և գեղեցիկ գրերով գրել եր դասերը: Այդ տետրակների մեջ գտա և նրա հիշատակաբանը: Ինչպես մի անգին գլուտի վրա, վրա ընկա այդ տետրակին և անագին հետաքրքրությամբ ոկսեցի թերթել: Ա՛խ, ինչպե՞ս տրոփում եր սիրտս, ինչպիսի տանջանքով և սիրով սեղմում եյի այդ տետրակը սրբտիւ, ինչպե՞ս ջերմագին համբուրում ելի այն և թրջում արտասուքով... Մի անգամ, չերբ կգաս այստեղ, սիրելի Հռիփսիմե, այդ տետրակը կկարդամ քեզ մոտ, և կտեսնես, թե ինչպիսի սղա լեր նա. այդ տերակի մեջ նա թափել եր իր բոլոր միտքն ու հոգին: Բայց այժմ չես այնտեղից կարտագրեմ նրա բանաստեղծություններից մեկը (հիշատակարանի մեջ բավական թվով բանաստեղծություններ ել ունի գրած), վոր, ինչպես ամսաթիվը ցույց ե տալիս. նրա վերջին գրածն ե և գրել ե մահից մի շաբաթ առաջ: Այդ բանաստեղծությունը մի ամփոփ գաղափար կտա քեզ նրա հոգեկան աշխարհից:

Հասել ե ժամը: Շուտով նորաբաց,

Մանուկ արևս պիտի խավարի.

Դեռ կյանք չտեսած, դեռ չվաստակած՝

Մարմինս հողը պիտի ավերի:

Ա՛խ, ինչպե՞ս, ինչպե՞ս ուզում եմ ապրել,

Ապրել և գործել, գործել և տոկալ,

Ինչպես ջերմագին ուզում եմ սիրել,

Ամենքի համար աղոթել և լալ...

Ո՞հ, անբաղդ լեղբայր... Ինչպիսի կյանքի ծաբալ, ինչքան անկեղծ, խոր զգացմունք, ինչքան

տանջանք... Միթե այդպիսի լեղբորը յիրեկե կարելի չե մոռանալ, իմ անգին քույրիկ: Յերեկվանից դես անընդհատ մտածում եմ նրա մասին և վորքան շատ եմ մտածում, այնքան ավելի յեմ զգում, թե վորքան մեծ և անփոխարինելի յե իմ կորուստը: Դիշերս բոլորովին չկարողացա քնել. ակամա արտասուքը հանդարտ հոսում եր աչքերիցս և թրջում եր դեմքս, անկողինս — և յես դողդոջուն ձեռքերս սաստիկ հուսահատությամբ ու տանջանքով տարածում ելի ողի մեջ՝ գոնե նրա ուրվականը գրկելու համար... Ա՛խ, նրա հիշատակարանն ումին ինչ տալիս ու վրա արեց իմ մեջ: Դարձյալ սկսում եմ առաջվա նման... Վե՛հ, այլևս վոչինչ չեմ գրի այս մասին. միշտ միևնույն լերգը... Գուցե արդեն ձանձրացրել եմ քեզ:

Մնաս բարով, իմ սիրելի քույրիկ, ցնոր գրություն:

Քո Աննա Սարգսյան.

ԺԶ

Թիֆլիս, 16 ոգոստոսի 1881

Սիրելի Հռիփսիմե,

Խորհուրդ ես տալիս, վոր շատ չհուզվեմ, և ինդրում ես, վոր լեղբորս հիշատակարանն ուղարկեմ քեզ, վորպեսզի այլևս տեղիք չունենամ հուզվելու: Յես ել եմ հասկանում, վոր շատ հուզվելը ներկա գրությանս մեջ ինձ փոսակար ե, բայց մի վախենա. հիշատակարանը գտնելուս առաջին ոըն եր, վոր այնպես հուզվում եյի, այժմ ինձ զսպում եմ: Ուրեմն, սիրելիս, հիշատակարանը կմնա ինձ մոտ. վորջ կյանքումս չեմ բաժանվի նրանից, չեմ բաժանվի այն պատճառով միայն, վոր նա ինձ համար անգին ե և միշտ ել անգին կմնա:

Դարձյալ բանը թարսվեց և մեծ լեղբայրս իր հին

աստվածը միտը բերեց: Մեր զարեկանքն էլ վաղեց նրան,
և իրավունք ուներ, վորովհետև յեղբայրս դարձյալ սկսել
էր խմել. ստացած ոռճկից ել վոչ մի կոպեկ տուն չեր
բերում: Ե՛հ, այդպես ել կարծում ելի. արեքողութ յունն
այնպես չե բուշն դրել նրա մեջ, վորնա չերբեկ կարողա-
նա դրանից ձեռք վերցնել: Դրա համար կամք ե հար-
կավոր և փոքր ինչ ժուժկալութ յուն, իսկ յեղբայրս
զուրկ ե թե մեկից, թե մյուսից. անգործ մնալն ու
խմելը նրա համար ամեն բանից քաղցր ե: Իսկ փոքր
յեղբայրս դարձյալ այնտեղ ե ե, պիտի ասած, կարո՞-
ղացել ե ծուլութ յունը հաղթել և աշխատում ե: Բայց
նրա ստացած ոռճիկն ի՞նչ պիտի անի մեր այնքան,
թեկուզ սաստիկ չափավորված, կարիքներին: Մայրա-
հեղ աղքատութ յունը սպառնում ե թակելու մեր դուռը...
Մայրս ուզում ե տունը ծախել, բայց յես չեմ թող-
նում, դրանից ստացած փողն ել շուտով կհատնի (մա-
նավանդ, վոր տունն անհամեմատ պակաս են գնահա-
տում), այնուհետև ի՞նչ պիտի անենք, ինչո՞վ պիտի
վճարենք բնակարանի վարձը... Վոչ. անմտութ յուն
կլինիս հոգսերի վրա նոր հոգսեր ավելացնել: Յերևա-
կալում եմ, թե վորքան դժվար ե մի տնից մյուսը
տեղափոխվել, թե վորքան անտանելի յե տանտիրո-
ջից միշտ անարգված լինել՝ տան վարձը ժամանակին
չվճարելու համար... Վոչ, հաղարապատիկ ավելի լավ
ե մեռնել թեկուզ քաղցած, բայց ականջը հանգիստ՝
սեփական տան հարկի տակ: Սեփական տանը, սեփա-
կան տանը... ուրիշ տեղ կյանքը կրկնապատիկ, քառա-
պատիկ դառը կլինի: Յես այդ զգում եմ: Մայրս ու-
զում ե մի վորեւե գործ վերցնել: Տեսնենք ինչ կլինի
Քո Աննա Սարգսյան.

ԺԵ

Թիֆլիս, 24 օգոստոսի 1881

Սաստիկ հուզված եմ դրում քեզ այս տողերը, սի-
րելի Հովհաննէ: Յես այժմ կատարելապես վոչնչացած
եմ. — Մայրս կար եր վերցրել կարելու, յես ել ոգնում
եյի նրան, բայց... վոչինչ չկարողացա կարել, այսինքն
վոչ թե վոչինչ չկարողացա կարել, այլ — կարել չգիտեցի,
կարը փչացրի: Կար բաժանող կինը տեսավ կարս և հան-
դիմանեց նախ մորս, վոր ինձ թողել եր կարելու, հետո
ինձ, վոր կարը փչացրել ելի: «Ահագին աղջիկ ես և ամե-
նահասարակ կար անգամ չգիտես, ամոթ չէ՞» — ասաց:
Ամոթ չէ... Այնքան ամոթ եր, վոր հազար յերանի
կլինեք, յեթե նույն րոպեյին գետինը պատուվեր և
կլաներ ինձ հավիտյան... Մինչև անգամ մտադրեցի
ինքնասպանութ յուն գործել և կգործեյի, աստված ե
վկա, կգործեյի, յեթե... Ամեն տեսակ դժբաղդութ յուն,
ամեն տեսակ բաղդի հալածանք կտանեյի — և տանում
եմ — բայց հասարակ կնոջ այդ հասարակ բանի հա-
մար տված հանգիմանութ ունը վոչ մի կերպ չեյի տա-
նի և չեմ կարող տանել: Այ, հանգիմանութ յունը մըտ-
քիցս մի վալրկան անգամ չի հեռանում և վորքան
ջատ եմ մտածում այդ մասին, այնքան... սիրտս ան-
տանելի ծանրանում ե... Կարծում եմ, թե ամբողջ
մարդկութ յունն աշխարհիս ամեն ծալրից, մինչև ան-
գամ տան չորս պատերը, վորոնցից ալիս դուրս չեմ
գալիս, ծաղրելով մատնացուց են անում ինձ և ասում,
— տեսեք, այս հագին աղջիկը հասարակ կար անել
անգամ չգիտե... Ի՞նչ մեծ համարում ունեյի ինձ վրա.
կարծում եյի, թե բավական ե, վոր մի բան անել կա-

մինամ — և վերջացած ե, ամեն բան կանեմ, բայց
 իրողութունը, փորձը ցույց տվեց, վոր վնչ թե վո-
 չինչ չեմ կարող անել, այլ և... վոր յես ինքս վոչինչ
 եմ, վոչինչ, վոչինչ... Յեվ դեռ մի անգամ մեռած լեղ-
 բորս հպարտությամբ պատասխանեցի. «Ինչ, լես կաշ-
 խատեմ... խեղճ, խեղճ Աննա... Յեվ լեղբայրս ել
 հուլս ունեի ինձնից, թե կարող եմ աշխատել... Վե՛հ,
 վորքան անտանելի լի դրությունս... Ինքս ինձնից
 սարսափում եմ, Գոնի չունենալի սրտիս մեջ՝ դեռ
 մանկութանս հասակից սերմանված հպարտությունը,
 այս գոռոզությունը, գոնե կարողանալի տանել ինձ
 տված արդարացի հանդիմանությունները, գոնե սիրտս
 կարողանար հաշտվել ուղեղիս հետ, — այն ժամանակ...
 Իսկ այժմ... կատարելապես իրավունք ունեմ ասելու,
 վոր լես իսկապես թշվառ եմ... Ա՛խ, ա՛խ, անգլին
 քույրիկ... սրտիս և ուղեղիս մեջ դժոխք կա...

Դո Ա. Ս.

ԺԸ

Թիֆլիս, 9 սեպտեմբերի 1881

Սիրելի Հռիփսիմե,

Աղքատ տեղովդ ինձ քսան ուռքի լես ուղարկելի
 Ինչո՞ւ ինչո՞ւ յես ուղարկելի. և դեռ ներողություն ել
 ես խնդրում, վոր ուշ ես ուղարկում, վորովհետև ոռ-
 ճիկդ նոր ես ստացել... Բայց քեզ ո՞վ ասաց, վոր
 ուղարկես... Նպատակդ ինչ եր, վոր ուղարկելի ես...
 Ինձ ծաղրե՛ր, ինձ հանդիմանե՛ր... Այո՞... Կարծես թե
 ինքս ինձ քիչ եմ ծաղրում, կարծես թե ինքս ինձ քիչ
 եմ հանդիմանում... Յեվ գրում ես, վոր շնորհակալու-

թյուն չգրեմ քեզ, Միթե կարծում ելիր, վոր շնորհակալու-
 թյուն կգրեմ — Ինչ բանի համար. — վոր տանջանքս կըրկ-
 նապատեցի՞ր... վոր ինքս ինձ ավելի տտել ավեցի՞ր...
 վոր մի անգամից ցույց տվիր, թե վորքան չնչին և
 անպետք եմ լես՝ քեզ հետ համեմատած... Յերբ բաց
 արի ծրարը, հանեցի միջից ուղարկածդ թղթադրամ-
 ները և կարդացի Դամակդ, — արյունս գլխիս խփեց,
 կատաղությունից, ամոթից ու անգործությունից լաց
 լեղա... աստված իմ, այն ինչ արտասուք եր... Կյան-
 քիս մեջ դեռ այսպես լաց չեյի լեղել. արտասուքիս լու-
 բաքանչյուր կաթիլը, կարծես, թույն եր, վոր քամվում
 եր ուղղակի սրտիցս... Անգլին քույրիկ, այս ինչ ե պա-
 տահում ինձ:

Դո Աննա Սարգսյան.

Հ. Գ. Նամակիս հետ լես եմ ուղարկում ուղար-
 կածդ քսան ուռքի լես Անշուշտ հասկանում ես ինձ և
 չես նեղանալ, վոր այդ փողերը չեմ ընդունում:

Ա. Ս.

ԺԹ

Թիֆլիս 15 սեպտեմբերի 1881

Դարձյալ, դարձյալ ուղարկելի ես և հետն ել մի յեր-
 կար հանդիմանություն. Այո, այո, սիրելի Հռիփսիմե,
 համաձայն եմ քեզ հետ, վոր լես շատ հպարտ եմ,
 շատ փոքրոգի և շատ հիմար, բայց... հավատա, վոր
 ավելի մեծ բարեբարություն արած կլինելիք ինձ, լե-
 թե այդ փողերը սկզբից ուղարկելիք: Չես կարող
 լերկվակալել, թե ինչպես տանջվում եմ լես, լերբ նա-
 չում եմ այդ փողերին... Անուամենայնիվ ընդու-
 նում եմ, բայց այն պայմանով, — ուղադրություն

դարձրու, — այն պայմանով, վոր այդ իմ պարտքս ինի և յես այսոր թե եզուց, բայց մի ժամանակ անպատճառ վերադարձնեմ քեզ: Գրիր, վոր այդ պայմանին համաձայն ես, ապա թե վոչ, դարձջալ լիտ կողարկեմ: Մինչև գրելդ այդ փողերից մի կոպեկ անգամ չեմ ծախսի:

Ք ո Ա ն ն ա Ս ա ռ ո յ ա ն.

Ի

Թիֆլիս, 19 սեպտեմբերի 1881

Սիրելի Հովհաննիս,
Շնորհակալ եմ:

Ք ո Ա ն ն ա Ս ա ռ ո յ ա ն.

ԻԱ

Թիֆլիս, 4 հոկտեմբերի 1881

Սիրելի Հովհաննիս,

Ի՞նչ ես ուզում, վոր գրեմ: Թե ինչպես եմ անցկացնում ո՞րտ: Կզակա ամիս հենած՝ առավոտից մինչև յեքեկո նստած եմ լուսամուտի առաջ և յիթե յիրենմն պատահում ե, վոր մի վորեհ ճանճ ցրտից անդորացած՝ ման ե գալիս ապակիների վրա, բռնում կամ գլուխն եմ կտրում, դեն գցում, կամ թեյերն ու վոտքերը կտրում ու թողնում, վոր թավալզոր դա այդպես անդամահատված, մինչև վոր սառկի... Սրանից ել լա՞վ զբաղմունք: Ժամանակ չե՞, թող անցնի, ուրիշ կերպ չանցնի, թող այսպես անցնի, ի՞նչ վնաս, Վերջը խո մահ ե...

Ք ո Ա. Ս.

ԻԲ

Թիֆլիս, 18 հոկտեմբերի 1881

Սիրելիս,

Իզուր ես ինձ յերկար ու բարակ խրատներ կարդում. իզուր ես աշխատում ապացուցել ինձ, վոր իմ այս խելքով, հասկացողությամբ յես չեմ կարող, չպետք ե այսպես լինեմ, վոր յես զոռո՛ւ եմ ալդպես անում և անարդարացի կերպով չարախոսում ինքս ինձ վրա: Յես ինքքս ել այդպես եմ կարծում, բայց արի տես, վոր անիծյալ իրականությունը խելք և հասկացողություն չի պահանջում, այլ կյանքի համար պատրաստ ու թշուռ. իսկ հենց այդ բանն ե, վոր յես չունեմ, բայց թե ինչո՞ւ չունեմ, — այդ ինքդ ել շատ լավ կարող ես հասկանալ, յեթե քրքրես անցյալս և դաստիարակությունս... Միանգամից համոզվիր, վոր յես կանքի համար մի կոպեկ, մի գոռ չանգամ չարժեի: Կրկնում եմ՝ յես անպատրաստ եմ, անպատրաստ, — այս յերբեք մի մոռանար: Իսկ նոր պատրաստվել աջժամ անհնարին ե, ուշ ե, ինչպես սկզբից հիմքը գցվել ե. այնպես ել պետք ե գնա մինչև վերջը: Յե՛վ թող գնա: Յես հրաշքներ չեմ սպասում և վոչ ել ինքս կարող եմ հրաշքներ դործել: Յես մի ալլաղակ աբարած եմ, վորի բերանը հացը ծամած պիտի դնի... Վորքան առում եմ ինքս ինձ, վորքան զղվում եմ ինքս ինձնից... Յեթե հնար լիներ սոսկալի մեղապարտութունից խուսափելու...

Ք ո Ա ն ն ա Ս ա ռ ո յ ա ն

ԻԳ

Թիֆլիս, 31 հոկտեմբերի 1881

Իմ անդին Հովհաննիս,

Այս տողերը գրելիս արդեն թույն եմ խմել, իսկ

լերը կարգալիս կլինես, անշուշտ անլիս կհնդանի չեմ
լինի: Մնաս բարյա՛վ... հավիտյան... ել ինձ չես տեսնի:
Անիծիր ինձ, բայց լաղ չեղիր. արցունքդ գուցե թե-
թեվացնի մեղապարտ հոգիս... Ի՛նչ սոսկալի բան ե
թույնը... Բայց կյանքը ապելի սոսկալի չե ի հարկե
ինձ համար, իսկ քեզ ե ուրիշների համար — վոչ. հա,
կարծեմ արդեն ստացած սլիտի լինես մի քանի որ առաջ
իմ քեզ ուղարկած քսան ռուբլին, վոր պարտք էլի քեզ.
ներևը. հպարտութունս հաղթելու Այս նուշն հպարտու-
թյունն ե, վոր ինձ գերեզման ե ստանում: Արդյոք կներկ
ինձ աստված, կներկ՞ Գրիգորի՞ հոգին... Բայց սպրնշն
ինձ համար անհնարին եր. Դարձյա՛յ, մնաս բարյա՛վ, ան-
նման քուլրիկ. աղոթք արա՛ մեղապարտ հոգուս համար:
Սրիսի
Գրիգորի
Քո թշվառ Աննա

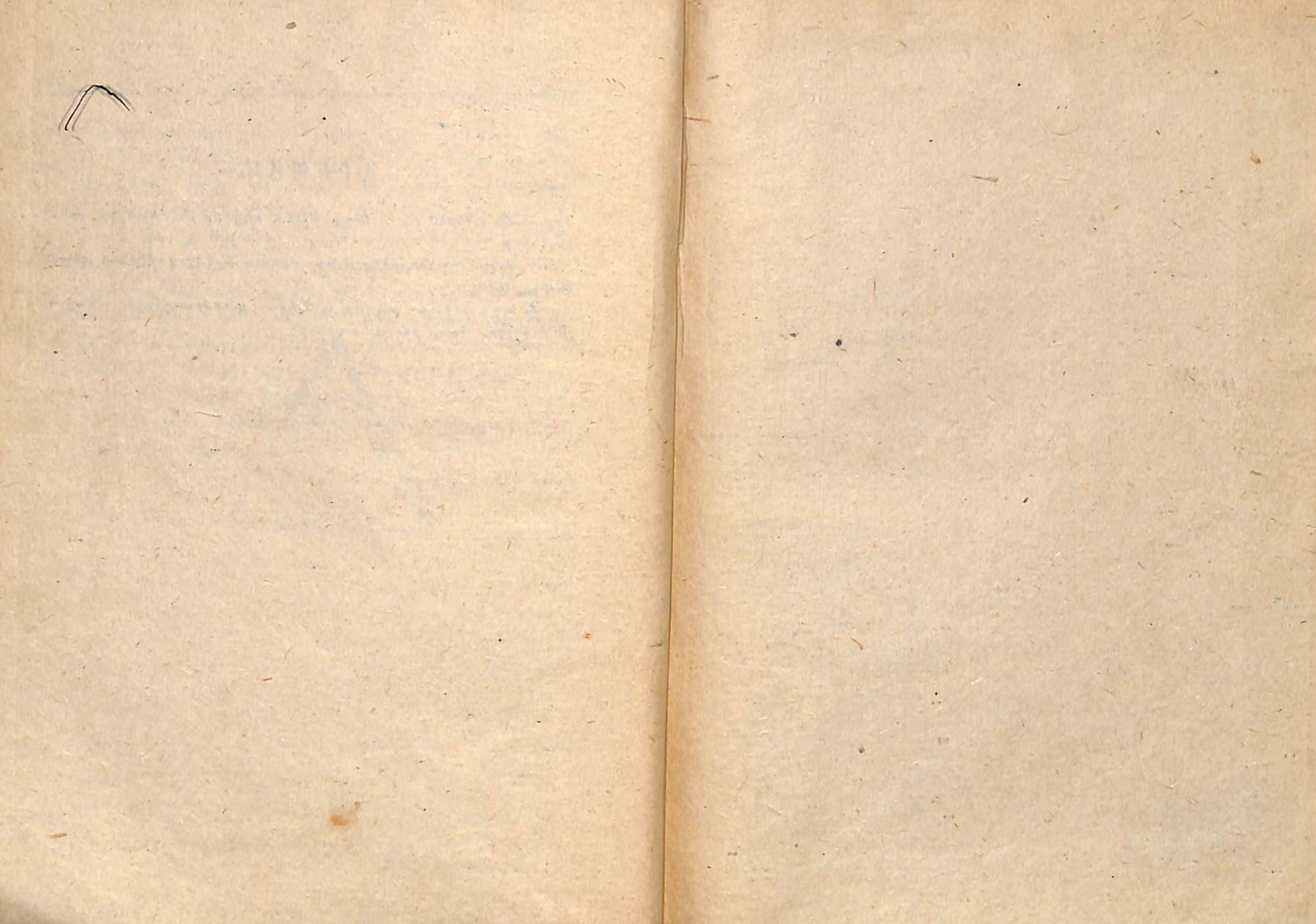

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Գրքիս մի յասի 6-րդ և 9-րդ եջում սպրդել են հետևյալ վրի-
պակները.

1. 6-րդ եջի ներքևից 3-րդ տողում կրկնվող 1888-ը պետք
ե լինի 1889:

2. 9-րդ եջում տպված ե ճմլվող բուրժուազիայի, պետք ե
լինի ճմլվող մանր բուրժուազիայի:

50

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0927586

4020 45 4.
4020 25 4

19

1

3178

НАР-ДОС
Лина Сароян
ГИЗ ССР Армении Эривани